

## **Mövzu № 1. İslam dininin təməl dayağı Qurani–Kərim.**

Qurani Kərim milyard yarımından çox insanın etiqad etdiyi islam dininin Müqəddəs Kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların ən sonuncusu və mükəmməlidir. İlahi gözəlliyə malik olan bu əsər Ulu Tanrının öz möcüzəsi kimi milyonlarla insanların qəlbinə hakim kəsilmiş, beyninə nüfuz etmişdir. Əl-Quran («bərkdən, əzbər oxuma»; «müqəddəs mətnin oxusu», «nəsihət»), Əl-Quran Əl-Kərim - 610-632-ci illər arasında Məhəmməd (s) tərəfindən əsasən Məkkə və Mədinədə Allahdan nazil olan, «peyğəmbər vəhyləri»nin sonradan kitab halında yaranmış şəklidir. Quran və digər müqəddəs kitablar Allah tərəfindən nazil edildiyi, yəni göydən yerə, peyğəmbərlərə endirildiyi üçün bu hadisəyə nazil olma deyilir. Vəhy isə Allahın istər müqəddəs kitablarını, istərsə də digər əmr və qadağanlarını Öz yaratdıqlarına, xüsusilə peyğəmbərlərinə nazil etmə, göndərmə qaydasıdır, açıqlamasıdır. Vəhyin əsas məqsədi insanı hidayət etmək, şəxsiyyəti kamilliyə, mənəvi tərəqqiyə doğru aparın yolu insana göstərməkdir. İslam nöqtəyi-nəzərindən bir müqəddəs kitabı başqa müqəddəs kitaba qarşı qoymaq düzgün deyildir. Quranda onun özündən başqa yalnız iki müqəddəs kitab - Tövrat və İncil öz xüsusi adları ilə zikr edilmişdir. Davud peyğəmbərə nazil edilmiş Zəbur, həmçinin İbrahim və Musa peyğəmbərlərə göndərilmiş səhifələr də Quranda konkret adları ilə göstərilmişdir. Quranın məna yüklü vahidi, bitmiş bir fikri ayə adlanır. Ayə bir və ya bir neçə kəlmədən, bir və ya bir neçə cümlədən ibarət olur. Ayələr nazil edildikcə bunları həzrət Peyğəmbər əzbərləmiş, sonra isə səhəbələrindən bir çoxuna əzbərlətmiş, bu arada vəhyi yazmaqla məşğul olan vəhy katiblərinə də yazdırmışdır. Surə Quran ayələrindən düzələn fəsildir, bölümdür. Quran 114 surədən ibarətdir. Bu surələrdən ən uzununu 286 ayədən ibarət əl-Bəqərə surəsi, ən qısaları isə 3 ayədən ibarət əl-Kəusər, ən- Nəsr və əl-Əsr surələridir. Qurani-Kərim əl-Fatihə surəsi ilə başlanır və ən-Nas surəsilə bitir. 90 surə Məkkədə, 24 surə Mədinədə nazil olmuşdur. Təfsir Quran ayələrinin mənasını geniş şəkildə izah etməyə, açıqlamağa deyilir. Bu məqsədlə yazılan əsərlərə də təfsir deyilir. İslamın birinci və ən başlıca mənbəyi Qurandır. Bu dinin əsasları öz təcəssümünü Quranda tapmışdır. Quranın əqidə, ibadətlər, əxlaq və şəriət məsələləri ilə bağlı hökmləri müsəlmanların din və dünya işlərini tənzim edir. İslam sivilizasiyası, mədəniyyəti, elmləri, əxlaqı, fikri, hüququ, incəsənəti Quran əsasında təşəkkül tapmış, Quranın gətirdiyi mənəvi dəyərlərdən qidalanmışdır. Quranın əmr və qadağanları əsrlər boyu müsəlmanların həyat, davranış və təfəkkür tərzini müəyyən etmiş, onların bu və ya digər şəraitdə başqa cür deyil, məhz bu cür hərəkət etməsini şərtləndirmişdir. Əhatəli həyat məramnaməsi kimi Quranda insanı düşündürən bütün problemlərin həllini tapmaq mümkündür. Qurani-Kərim hələ həzrət Peyğəmbərin sağlığında tam şəkildə yığılmış bir kitab halına gətirilməmişdi.

Quran on dörd əsr əvvəl nazil olmuş və bu günə qədər gəlib çatmışdır. Onu bu günümüze qədər gətirib çıxaran bir tərəfdən, yazılı şəkildə olması, digər tərəfdən isə əzbərlənib hafizələrdə qalmasıdır. Həzrət Peyğəmbərə gəldiyi şəkillə bugünkü şəkli arasında ən kiçik belə dəyişiklik yoxdur. Özündən sonra yeni bir ilahi kitab gəlməyəcəyinə görə son ilahi kitab olan Quran dünya durduqca pozulmaq və dəyişdirilməkdən hifz olunmalıdır.

Quran islamın təməl kitabı, islam da bəşəriyyətin son dinidir. Bu etibarla, Quran bəşəriyyətin bütün ehtiyaclarını istər fərdi, istərsə də ümumi şəkildə qiyamətə qədər ödəyəcək əsasları əhatə edir. Qurani-Kərim etiqadi hökmlərlə insanın aqlını, əməli hökmlərlə insanın davranışını, əxlaqi hökmlərlə də insanın könlünü və ruhunu tərbiyə edib yetişdirmək məqsədi daşıyır. Qurani-Kərim ayrıca olaraq aşağıdakı mövzuları da əhatə edir: keçmiş ümmətlərə və peyğəmbərlərə dair xəbərlər; yerin və göyün xəlq edilməsi; insanın xəlq edilməsi və kainatda yeri; ölümdən sonrakı həyat; əməllərə görə məsuliyyət.

Qurani-Kərim bütün insanlara göndərilmiş son müqəddəs kitabdır. Hər bir adam ondan faydalanacaqdır. Allahı dərk etmək və savab qazanmaq niyyəti ilə Qurani əzbərləmək və ya üzündən oxuyub savab qazanmaq ondan faydalanmaq yollarından ən sadəsidir. Qurani-Kərimdən tam faydalanmaq yalnız onun mənasını anlamaqla mümkündür. Kişili-qadınlı hər bir müsəlmanın Qurani oxuması, həqiqətləri öyrənməsi və yolunu da ona əsasən qaydaya salması vacibdir. Bu, Qurani müsəlmanlara tapşırıldığı vəzifədir və Quran da bu məqsədlə nazil olmuşdur. Quranda buyurulmuşdur: «(Ya Peyğəmbər! Bu Quran) sənə nazil etdiyimiz mübarək (xeyir-bərəkətli) bir kitabdır ki, (insanlar) onun ayələrini düşünüb dərk etsinlər və ağıl sahibləri də (ondan) ibrət alsınlar!» Hər kəs Qurani-Kərimin mənasını ərəbcə əslindən araşdırıb öyrənmək imkanına malik olmadığına görə din mütəxəssisləri Qurani öz dillərinə çevirməlidirlər. Bu ən ümdə dini vəzifədir. Bu edilməzsə, Quran və Allah qarşısında ən mühüm vəzifə yerinə yetirilməmiş olar. Türk xalqları İslamı qəbul etdikdən qısa bir müddət sonra Qurani türkcəyə çevirmişlər. Qurani-Kərim Azərbaycan dilinə orta əsrlərdən etibarən tərcümə edilməyə başlamışdır. Bu tərcümələr əlyazmas şəklində mövcuddur. Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim ağanın 1904-1906-cı illərdə nəşr olunmuş “Kəşf əl-həqiq” adlı təfsir-tərcüməsi, Şeyxülislam Məhəmməd Həsən Mollazadə Şəkəvinin 1908-ci ildə hazırladığı “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” adlı təfsir-tərcüməsi sanballı əsərlərdir. Qurani Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev tərəfindən 1991-ci ildə Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi müasir dövrdə ən mükəmməl tərcümələrdən sayılır. Qeyri-müsəlman millətləri də Qurani öz dillərinə çevirmişlər. Bu gün yer üzündə Qurani tərcümə edilmədiyi dil, demək olar ki, qalmamışdır.

## **Mövzu № 2. İslamın yaranma tarixi**

Müxtəlif xalqların necə yaşadıklarını, onların həyatında hansı hadisələrin baş verdiyini, insanların necə və nə üçün dəyişib indiki şəkllə düşdüynü öyrənən elmə tarix elmi deyilir. Tarix elminin bir neçə qolu vardır ki, onlardan birini də islam tarixi təşkil edir. İslam tarixi ümumilikdə on dörd əsrlik bir dövrü əhatə edir, islam Peyğəmbərinin (s) və məsum İmamların (ə) həyatını, Hz. Peyğəmbərdən (s) sonrakı xəlifələrin dövrünü və ümumilikdə islamla bağlı hadisələri araşdırır. İslam tarixi aşağıdakı dövrlərə ayrılır:

1. Hz. Peyğəmbərin (s) həyatı (570-632-ci illər)
2. Raşidilər dövrü (632-661-ci illər)
3. Əməvilər dövrü (661-750-ci illər)
4. Abbasilər dövrü (750-1258-ci illər)
5. Əndəlüs Əməvi xilafəti (754-1032-ci illər)
6. Misirdə Abbasi xilafəti (1261-1517-ci illər)
7. Osmanlı Türk imperatorluğu (1299-1924-ci illər).

Dinlər başlıca olaraq üç yerə bölünür:

**1. Haqq din** – Allah tərəfindən göndərilən, peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara bildirilən və heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan dindir. Bu xüsusiyyətə malik İslam dinidir.

**2. Təhrif edilmiş dinlər** – Allah tərəfindən göndərilən, peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara bildirilən və sonralar insanlar tərəfindən dəyişdirilən dinlərə deyilir. Xristianlıq və yəhudilik kimi.

**3. Batil dinlər** – İnsanlar tərəfindən uydurulan və peyğəmbərlərin təbliğ etdiyi dinlərlə heç bir əlaqəsi olmayan dinlərə deyilir. Budduizm, Hinduizm, Şintoizm, Sabiilik və s. bu qəbildəndir. İlk insan olan Hz. Adəmdən Hz. İsayə qədər gələn bütün peyğəmbərlər Allahın birliyi inancını təbliğ etmiş və Allaha necə ibadət ediləcəyini öyrətmişlər. Lakin bu peyğəmbərlərin təbliğ etdiyi iman əsasları və dini hökmlər zaman keçdikcə pozulmuş və təhrif olmuşdur.

2. Əməl – əməl insanların gördüyü işlərdir. Əməl də iki yerə bölünür:

a) Allaha ibadət, b) İnsanların öz aralarındakı əlaqələri nizamlayan hökmlər.

3. Əxlaq – insanlara qarşı davranış və düşüncələrimizi nizamlayan hökmlər.

İslam dininin özəllikləri:

1. İslam axırını dindir.
2. İslam bəşəri bir dindir.
3. İslam dininin hökmləri bütün insanların ehtiyaclarını yerinə yetirəcək şəkildə mükəmməldir.
4. İslam dini özündən əvvəl Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərləri və ilahi kitabları təsdiq edir.

İslam dininə bəşərilik qazandıran özəlliklər bunlardır:

1. İslam bütün insanlığa göndərilən bir dindir.
2. İslam ağıl və elm dinidir.
3. İslam həm dünya, həm də axirət dinidir.
4. İslam dininin hökmləri asanlıqla yerinə yetirilir.
5. İslamda həddi aşmaq yoxdur.
6. İslam sülh və sevgi dinidir.

Müqəddəs kitablara inanmanın beş şərtindən üçüncüsünü, Allahın kitablarına inanmaq təşkil edir. Allah qullarına peyğəmbərlər vasitəsilə kitablar göndərmişdir. Bu kitablarda Allahın əmr və qadağaları, dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın yolları göstərilmişdir. Müsəlmanlar Allah tərəfindən peyğəmbərlərə göndərilən kitabların hamısına inanır. Lakin Qurani-Kərimdən başqa digər ilahi kitabların sonradan insanlar tərəfindən dəyişildiği bilindiği üçün müsəlmanlar bu kitabların indiki şəklinə yox, vaxtilə peyğəmbərlərə göndərilən dəyişilməmiş şəklinə inanır. Allah tərəfindən aşağıdakı peyğəmbərlərə dörd böyük kitab göndərilmişdir:

1. Hz.Musaya (ə) Tövrat
2. Hz.Davuda (ə) Zəbur
3. Hz.İsaya (ə) İncil
4. Hz.Muhəmmədə (s) Qurani-Kərim.

Peyğəmbərlərə iman, imanın beş şərtindən dördüncüsünü peyğəmbərlərə inanmaq təşkil edir. Peyğəmbərlik Allahla insanlar arasında bir elçilik vəzifəsidir. Allah bu vəzifəyə layiq olan ən yaxşı qullarını seçir. Peyğəmbərlər insanlara yol göstərici kimi göndərilmişdir. Çünki, insanlar öz ağılları ilə Allahın varlığını başa düşsələr də Onun yüksək sifətlərini qavraya bilməzlər. Peyğəmbərlər düzgün bir şəkildə insanlara Allahı tanıtmış, onlara inanc əsaslarını, ibadət şəkillərini öyrətmişlər. Onlar dini hökmləri və gözəl əxlaqi prinsipləri açıqlamış, özləri də söylədiklərini yerinə yetirərək insanlara nümunə olmuşlar. **İslamın beş şərti:**

Müsəlmanlar hər gün 5 vaxt namaz qılmalı, Ramazan ayının orucunu tutmalı və müstəti olanlar (yəni maddi və fiziki imkanı olanlar) ömürlərində heç olmasa bir dəfə Həcc ziyarətinə getməlidirlər. Bundan başqa müsəlman islami vergiləri xums və zəkat, eləcə də fitrə zəkatı verməlidir. Ümumiyyətlə, İslam qanunları tələb edir ki, hər bir müsəlman böyük günahları tərk eləsin.

İslam dünyanın ən geniş yayılmış ikinci böyük dini və sürətlə yayılan dinlərdən biridir. Dünyada təqribən 1 milyard 720 milyona yaxın müsəlman yaşayır. Əksər müsəlmanlar İslamın iki cərəyanından birinə mənsubdur; bunların 85-95% sünni, 5-15% şiədir. Müsəlmanların təxminən 13%i ən böyük müsəlman ölkəsi olan İndoneziyada yaşayır 25% Cənubi Asiyada, 20% Yaxın Şərqdə, 2% Orta Asiyada, 4% Cənub-şərqi Asiya ölkələrində və 15% Afrikada. İslam – üç dünya dinindən biridir. İslam icmaları 120-dən çox ölkədə var. Onlar 1,2-1,5 milyard insanı birləşdirir. 35 ölkənin əhalisinin çoxu müsəlmandır. İslam 28 ölkənin rəsmi dinidir.

### **Mövzu № 3 . İslama qədər Azərbaycanda mövcud olan dinlər**

Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin etnik tərkibi burada müxtəlif dinlərin mövcudluğuna şərait yaratmışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə bütperəstlik, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, islam və bir çox başqa dini inanclar ölkədə bu və ya digər dərəcədə yayıla bilmiş, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmiş, dini həyatın özəlliyini şərtləndirmişdi.

**Bütpərəstlik-** Çoxallahlılıqla bağlı inancların məcmusu kimi bütpərəstlik ibtidai dinlərin zəminində yaranmışdır. Azərbaycan əhalisinin bütpərəstlik təsəvvürlərinin kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Arxeoloji qazıntılar Xınıslı, Dağkolanı, Çıraqlıda qədim tarixə malik iri daş bütlər, İsmayıllıda antropomorf fiqurlar, Mingəçevirdə gil heykəllər aşkar etmişdir. Qədim Azərbaycan ərazisində ölmüş əcdadların ruhlarına, qayalara və ağaclara (qayın, palıd və s.), müxtəlif təbiət hadisələrinə və səma cisimlərinə pərəstiş güclü olmuşdur. Strabon Qafqaz albanlarının Günəşə, Aya, Göyə sitayiş etdikləri barədə xəbər verir

Bir çox Şərqi xalqları kimi qədim azərbaycanlılar arasında da kainatın dörd əsas ünsürdən - torpaq, hava, su və oddan ibarət olduğu barədə təsəvvürlər geniş yayılmışdı. Atəşpərəstlik də bu təsəvvürlərlə bağlı inanclar zəminində meydana çıxmışdır. Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əhalinin böyük bir qismi odu müqəddəsləşdirmiş, ona sitayiş etmişdir. Odun hər cür çirkinliyi, rəzaləti yox etdiyinə, insanlara təmizlik gətirdiyinə inam bəslənmişdir. Novruz bayramı ilə günümüzədək gəlib çatan od ayin və mərasimləri Azərbaycanda atəşpərəstliyin güclü ənənələri olduğunu göstərir. Atəşpərəstlərin məbədi atəşgah adlanır. Azərbaycan ərazisində Atropatenanın dini mərkəzi Qazakada, Bakı, Şamaxı, Salyan və Lənkəranda atəşgədələr olmuşdur. Suraxanıdakı atəşgah Hindistandan gələn atəşpərəstlərə xidmət üçün XVIII-ci əsrdə tikilmişdir. Qafqaz Albaniyasında atəşpərəstlik xristianlıq tərəfindən təqibə məruz qalsa da, mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. İslamın Azərbaycana gəlişi ilə atəşpərəstlik tədricən əhəmiyyətini itirmiş və aradan qalxmışdır.

**Zərdüştilik-** Zərdüştilik müstəqil din kimi meydana gəlmişdir. Bu dinin müqəddəs kitabı Avestadı.

Zərdüştiliyə görə, dünyada iki başlanğıc - Xeyir və Şər başlanğıcları mövcuddur və bunlar daima bir-birilə mübarizə aparır. Işıq, Xeyir və Ədalət dünyasını Hörmüzd (Ahura-Mazda), Qaranlıq, Şər və Zülm dünyasını Əhrimən (Ahura-Manyu) təcəssüm etdirir. Bu mübarizədə son təqdirdə Xeyir qalib gələcək və Hörmüzdün Şərə və Zülmətə qarşı fəal ardıcılıqları axirət səadətinə qovuşacaqlar. Axirət səadəti, günah və savab haqqında təsəvvürlər zərdüştiliyin yetkin din olduğuna dəlalət edir. Zərdüşt insanları daha ədalətli, daha təmiz olmağa, hər cür natəmizliyə qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı. Zərdüşti əqidələrində od mühüm yer tuturdu və buna görə zərdüştiləri çox vaxt atəşpərəst hesab edirlər. Azərbaycan ərazisində nüfuz dairəsini genişləndirmək üçün sasanilərlə bizanslılar arasında şiddətli mübarizə getmiş, nəticədə gah zərdüştilik, gah da xristianlıq güclənmişdir. Belə bir şəraitdə bölgəyə gələn islam sürətlə və nisbətən dinc yolla yayılmaq imkanı əldə etmişdir.

Orta əsrlərdən etibarən zərdüştilik Azərbaycanın mədəni-siyasi həyat tələblərinə cavab verə bilməmiş və əhəmiyyətini büsbütün itirmişdir.

Azərbaycanda İslam —VII əsrdə Azərbaycan (Qafqaz Albaniyası və Atropatena ərazisi) ərəblər tərəfindən fəth edildikdən sonra burada tədricən İslam dini yayılmağa başlamışdır. VIII əsrin əvvəllərinə doğru, islam dini Azərbaycanda hakim bir din olur. Azərbaycanda islam dinini yuxarı silk adamları birinci növbədə və tamamilə danışıqsız qəbul etdilər, çünki belə hərəkət etməklə öz imtiyazlı mövqelərini itirmədilər. Yeni din tacir və sənətkarlar arasında müvəffəqiyyət qazanırdı, çünki ərəb hakim dairələri tacir sinfinə və sənətkarlara böyük güzəştə gedir, asanlıq yaradır və beləliklə, onların fəaliyyətini genişləndirirdilər. Kəndlilər isə islam dinini qəbul etməklə birinci növbədə çalışırdılar ki, çox ağır can vergisindən xilas olsunlar çünki Xilafətdə bu vergi, Sasanilər və ya Bizans xəzinəsinə verilən töycülərdən yüngül və az olsa da, ağır idi. Bundan başqa, kəndli islam dinini qəbul etdikdə, xəlifə I Ömər qanununa görə, müəyyən müddət xəzinədən hətta illik pul mükafatı alırdı. Şəhərlərdə islam dini nisbətən

sürətlə yayılırdısa, Azərbaycanın kənd yerlərində yeni dinin qəbul edilməsi, bəzən ərəblər əleyhinə geniş üsyanlarla qarşılanırdı; çünki ərəblər kənd yerlərində öz dinlərinin yayılmasını ölkədə mövcud olan istismar (ərəblərə Sasanilərdən keçən istismar) sistemi ilə sıx əlaqələndirirdilər. İslam dini bütün büt-pərəstlik və çoxilahlıq formalarına qarşı şiddətlə mübarizə edib canlı vücudların şəklini çəkib onlara sitayiş etməyi qəti qadağan edirdi. Azərbaycanda islamaşmanın konkret formaları haqqında fikir yürütmək bir qədər çətinidir, çünki bu məsələ indiyədək öyrənilməmiş qalır. Hər halda bu mürəkkəb prosesin bəzi mərhələlərini fərqləndirmək olar. Birinci mərhələ kimi VII əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərinə qədər davam edən islam fəthatları dövrünü götürmək olar. Bu mərhələ 705-ci ildə Alban dövlətinin süqutu və Alban kilsəsinin öz müstəqilliyini (avtokefallığını) itirməsi ilə bitir. Akademik Z. Bünyadovun göstərdiyi kimi, bu mərhələnin sonunda islam Azərbaycanda hakim din olur, onu öz imtiyazlarını qorumaq üçün ilk növbədə və qeydsiz-şərtsiz yuxarı silk adamları qəbul edirlər. İkinci mərhələ VIII əsrin əvvəllərindən Qərbi İranda və İraqda Büveyhilərin hakimiyyət başına gəlməsinə qədərki dövrü əhatə edir. Azərbaycan ərazisində müstəqil Şirvanşah Məzyədilər və Səcdilər dövlətləri yaranır. Büt-pərəstlik, zərdüştilik əhəmiyyətini itirir, yəhudilik mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Üçüncü mərhələ Büveyhilərin hakimiyyəti dövrünü (935-1055) əhatə edir. Bu dövrdə mötədil şiəlik Azərbaycanda yayılmağa başlayır və Dərbəndə qədər gedib çıxır. Sünni hənəfi və şiə imami məzhəbləri aparıcı məzhəblər olurlar. Dördüncü mərhələ Səlcuqilər dövrü (XI əsrin ortaları - XIII əsrin ortaları) ilə bağlıdır. Bu mərhələdə sünnilik bölgədə güclənir, şiəliyin mövqeləri zəifləyir. Beşinci mərhələ monqol istilaları dövrünü (XIII əsrin I yarısı - XV əsrin II yarısı) əhatə edir. Bu dövrdə sufilik geniş yayılır. Hürufilik güclənir. Onun banisi Fəzlullah Nəimi (vəfatı - 1394) idi. Altıncı mərhələ Səfəvilərin (1501-1786) və XVI əsrdən etibarən Osmanlıların (1281-1924) hakimiyyəti dövrü ilə bağlıdır. Səfəvilər şiəliyi təbliğ edir və başlarına 12 şiə imamının şərəfinə 12 qırmızı zolaqlı əmmamə bağlayırdılar. Buna görə də onlar "qızılbaşlar" adlanırdılar. Azərbaycanın Rusiya imperiyasına ilhaq edilməsindən sonrakı dövr də ölkənin islamaşmasının yeni mərhələsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu mərhələnin ən səciyyəvi xüsusiyyəti hökumətin müsəlman din xadimlərini ələ almaq və özünə tabe etmək məqsədilə xristianlıqdakı kilsə strukturuna bənzər islam dini qurumu yaratmaq siyasəti ilə bağlıdır. Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920) yaranana qədər cənubi Qafqaz müsəlmanlarının dini işləri bu iki idarə tərəfindən tənzim edilmişdir. 1918-ci il dekabrın 11-də şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə vəzifəsindən istefa verir. ADR sosial təminat və dini etiqad işləri naziri Musa Rəfibəyovun əmri ilə həmin vəzifəyə axund Ağa Əlizadə təyin edilir. Bu dövrdə islamı rasionallaşdırmaq, müasirləşdirmək meylləri güclənir. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mayın 15-də Dini etiqad işləri nazirliyi və Şeyxülislamlıq təsisatı buraxılır, müsəlman din xadimləri təqiblərə məruz qalır, məscidlərin əksəriyyəti bağlanır. 1943-cü ildə faşist Almaniyasına qarşı mübarizədə dinin imkanlarından istifadə məqsədilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının dini qurumunun yaradılması məqsəduyğun hesab edilir. Zaqafqaziya müsəlmanlarının I qurultayı 25-28 may 1944-cü ildə Bakıda keçirilir və mərkəzi Bakıda olmaqla Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi yaradılır. Axund Ağa Əlizadə şeyxülislam seçilir. O, idarənin tarixində seçilmiş ilk şeyxülislamdır, ona qədər şeyxülislamlar dövlət tərəfindən təyin edilirdilər. Bundan əlavə, Hazırda bu idarə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi kimi dövlət qeydiyyatından keçərək fəaliyyət göstərir və islam təmayüllü digər dini icmaların tarixi mərkəzi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrındır. 2015-ci ilin statistikalarına görə Azərbaycan əhalisinin 93.4 %-i müsəlman, 3.1 %-i xristian, 3 % isə hər hansı bir dinə bağlı deyildir. Yerdə qalan 0,5 %-ə isə digər dinin mənsubları aiddir.

Din və xalqın inancları problemi Azərbaycan toplumunu vaxtaşırı həyəcanlandıran önəmli problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu sahədə sovetlər sonrası dövərdə nəzərəçarpan dəyişikliklər baş vermişdir.

Ötən illər boyu bu dəyişikliklər heç də birmənalı qarşılanmamış, bir çox durumlarda ziddiyyətli olmuşdur. Bir yandan sovet ideoloji sisteminin dağılması insanların mənəvi yaşamlarında boşluqlar yaratmışdır. Məsələ burasındadır ki, Sovet sistemi dinlərə qarşı ateizm siyasəti aparırdı

Sovet sisteminin dağılması və sərhədlərin açılması xarici dini missionerlərin ölkəmizə gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. 1980-ci illərin sonundan etibarən azərbaycanlıların ayrı-ayrı dinlərə və təriqətlərə axını başlamışdır.

Dünyada təxminən 124 dindən çox din var. Amma ən məşhur dinlər bunlardır:

- İslam
- Xristianlıq
- İudaizm
- Ateşpərəstlik
- Şamanizm
- Bəhai dini
- Buddizm
- Hinduizm
- Ateizm

**Xristianlıq** (yun. İsa Məsihin Əhdi-Cədid dini kitabında əksini tapmış həyatının təsvirinə və baxışlarına əsaslanan monoteist dünya dini Digər adları: **məsihcilik, məsihilik, nəsraniyyət, tərsa**. Üç əsas dünya dinlərindən (yəhudilik və islamla bərabər) biri, İbrahimi dini kimi də sayılır. Xristianlar inanırlar ki, Nazaretli olan İsa "məsh olunmuş ilahi varlıqdır (Məsihdır)", Tanrının Kəlamıdır, bəşər olmuş Kəlamdır, Allahdır və bəşəriyyəti xilas edəcək Məsihdır.

İncil və İsanın əqidələri ətrafında mərkəzləşdirilmiş, dünyada tərəfdarlarına görə (2007-ci ildə təqribən 2.1 milyard nəfər) birinci dindir. Avropada, hər iki Amerikada, cənubi Afrikada və Okeaniyada üstün inandır.

Xristianlığın üç əsas cərəyanları katoliklik, pravoslavlıq və protestantlıqdır. Demək olar ki, hər xristian məzhəb kilsə formada təşkil olunur. Xristianlıq Üçlü Birlikə, yeni, tək Tanrının üç ilahi Şəxsiyyətdə var olmasına inanır. Xristianlıq bizim eramızın I əsrində Roma imperiyasının tərkibində olan Fələstin torpağında, yəhudilərin arasında yaranıb. Sonradan o digər əyalətlərdə və xalqların arasında yayılmağa başladı.

**Şamanizm** (şamanlar tərəfindən "təcrübə" olaraq ifadə edilir) — varlığı bütün insanların tarixində erkən daş dövrünə və daha da geriyə qədər sübut edilə bilən, inisiyasyon ehtiva edən bir vəcd. Şamanizmi ən uzun müddət dəstək olmuş olan birliklərin arasında heç şübhəsiz Türklər də vardır. Köhnə Türk inancı Tengricilikdə də hamı həmişə var olmuş olan şamanizm ənənəsi, Şimal və Orta Asiyanın bəzi Türk birliklərində günümüze qədər hələ davam etdirilməkdədir. İndiki vaxtda bəzi qərblilərin maraqlı duyub təkrar tətbiqə başladıkları şəklinə isə neo-Şamanizm deyilir.

**İudaizm** — e.ə. I minillikdə Fələstində yaranmış təkallahlı din İudaizm qədim yəhudi qəbilələrinin politeizmindən yaranmış, e.ə VII əsrdən başlayaraq monoteist din olmuşdur. Vahid Allah Yəhvaya, Tövrətin müqəddəsliyinə etiqad; axirətə, qiyamət gününə, o dünyada əcr veriləcəyinə inam; ölümlərin diriləcəyinə və Məsihanın zümr edəcəyinə etiqad; ruhun varlığına və taleyinə inam və s. iudaizmin əsas etiqad ehkamlarıdır. Müqəddəs kitabları Tanah və Talmuddur. Musa peyğəmbərin adıyla bağlı olaraq bu dinə "Musəvilik" də deyilir. Yəhudilər demək olar ki, dünyanın hər yerinə səpələniblər. Dünyanın əksər ölkərində yəhudilər yaşayır. 2012-ci ilin statistikasına görə dünyada 14 milyondan çox yəhudi yaşayır, onların 58%-i İsraildə, 42%-i isə ABŞ və Kanada da yaşayırlar.

**Buddizm** - e.ə. I minilliyin ortalarında Qədim Hindistanda meydana gəlmiş və əsası Siddhartha Qautama tərəfindən qoyulmuş dini-fəlsəfi təlim. Dünya dinlərindən biri olan buddizm, təxminən 500 milyon üzvü olan din və təlimlər birliyi. Əvvəlcə Hindistanda ortaya çıxmış, daha sonra zaman içində Cənubi, Cənub-şərqi və Şərqi Asiyada (Çin, Yaponiya, Koreya, Monqolustan, Nepal, Şri Lanka, Tailand və Tibet kimi ölkələrdə) yayılmışdır. Fərqli dünyagörüşlərinə görə din və ya fəlsəfə olaraq təyin olunan buddizmin hədəfi, həyatdakı ağrı, izzət və təminsizliyin qaynaqlarını açıqlamaq və bunları aradan qaldırmanın yollarını göstərməkdir. Buddizmdə təlimlərin əsas yönünü meditasiya kimi içə baxış üsulları, reinkarnasiya deyilən doğum-ölüm dövrünün təkrarı və qarışıq deyilən səbəb-nəticə zənciri kimi anlayışlar meydana gətirməkdir. Hindistanda, daha sonra Asiya və dünyanın geri qalan hissəsində yayılmağa başladı. Hindistanda zamanla təsirini itirən buddizm Cənub-şərqi Asiya və Uzaq Şərq mədəniyyətində təsirini günümüzə qədər davam etdirmişdir. Buddizm Allahsız dinlərdəndir. O, kainatı yaradan bir qüvvənin mövcudluğu fikrini dilə gətirmir.

**Ateizm** — geniş mənada, tanrıların mövcudluğuna inamın olmamasıdır. Daha az bir konsepsiyada, ateizm hər hansı ilahi bir varlıq olduğuna dair inancın rəddidir. Daha da dar bir mənada, ateizm xüsusilə "heç bir tanrı yoxdur", mövqeyidir. Ateizm ən ümumi şəkildə ən azı bir tanrının mövcudluğuna inam olan teizmlə ziddiyyət təşkil edir. Etimoloji kökə əsasən ateizm qədim yunan sözü olub — (ateos) mənası "tanrı yoxdur" deməkdir. Qədim dövrdə daha iri cəmiyyət tərəfindən<sup>1</sup> ibadət edilən tanrılara inanmayan və ya onlara ibadət etməkdən imtina edənlər üçün alçalıcı söz kimi istifadə edilirdi. Ateizm termini aktual şəkildə 16-cı əsrdə meydana çıxdı.

**Hinduizm** — Hind yarımadasında yaşayan yerli əhalinin mənsub olduğu dindir. Qərblilər bu xalqın dinini ifadə etmək üçün onların daha çox Hind çayının ətrafında yaşamalarını nəzərə alaraq onlara bu cür müraciət etmişlər. Əslində onlar öz dinlərini "Sanatana Dharma" (əzəli – əbədi – din) deyərək adlandırırlar. Ehtimal olunur ki, bu dinin tarixi e.ə. 2000-ci ilə qədər gedib çatır.

**Bəhai Dini** — bütün bəşəriyyətin birliyi prinsipini vurğulayan müstəqil monoteist dindir. Bu dinin təməlini üç əsas prinsip təşkil edir: Allahın birliyi - Allah bütün yaradılışın yeganə mənbəyi və ilkin səbəbidir; İlahi dinlərin birliyi - tək Allahın tək bir dini var və o minilliklər ərzində təkamül etmişdir; bəşəriyyətin birliyi - bütün insanlar eyni Allah tərəfindən bərabər yaradılmışdır, insanlar arasındakı irqi, milli, mədəni müxtəlifliklər bəşəriyyətin zənginliyidir və müxtəliflikdə birlik təqdirəlayiq və alqışlanandır. Bəhai dini təlimlərinə görə insanın məqsədi Allahı, tək yaradanı, Həqiqi dostu tanımaq və Ona sevgi bəsləməkdir, hansı ki, bu özünü gündəlik fəaliyyətdə, insanlığa xidmətdə və fərdi ibadətdə göstərməlidir.

## **Mövzu № 4. GÖZƏL ƏXLAQ İSLAMIN ƏSAS PRİNSİPİDİ**

Əxlaq ictimai şüurun ən qədim formalarından biridir. O, insanların həm cəmiyyətə, həm dövlətə, həm də bir-birinə olan münasibətlərini nizamlayır. Cəmiyyətin təlabatından yaranan əxlaq onun üzvlərinin davranışlarını tənzim edən qaydalardan irəli gəlir.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafının ilk mərhələlərində insanlar arasında müəyyən adətlər, davranış qaydaları, ünsiyyət formaları mövcud olmuşdur. İnsanlar öz davranışlarında yaxşının və pisin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Cəmiyyət siniflərə bölündükdən sonra isə əxlaq qaydaları da sinfi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yaranır və onlar bu qaydaları öz mənafeələrini ifadə edən davranış normalarına çevirirlər.

Əxlaq haqqında təlim etika adlanır. Bu, "Ethos" yunan sözündən olub, bizim dilimizdə adət mənasını ifadə edir. Etika əxlaqı, insanların mənəvi dünyasını, onun mahiyyətini tədqiq edir. Etik davranışlar cəmiyyətin təlabatından, insanların öz davranışlarında müəyyən qaydalara əməl etməsindən irəli gəlir.

Əxlaq-cəmiyyətdə davranış qaydalarını nizamlayan mövcud normalar toplusudur.

Davranış normaları insanların cəmiyyətə, ictimai quruluşa, əməyə və bir-birinə olan münasibətlərində özünü göstərir. İnsanlar hərəkətləri təhlil edərək bəzilərinə müsbət, bəzilərinə isə mənfi qiymət verirlər. Yəni hər kəs etdiyi hərəkətə görə qiymətləndirilir. İslam dini əxlaqın gözəlliyinə üstünlük verən din və ya düşüncə sistemidir. Həzrət Məhəmməd (s) "İslam gözəl əxlaqdır" buyurmuşdur. Həzrət Peyğəmbərin (s) gözəl əxlaqa təşviq edən çox gözəl sözləri vardır. "Möminlərin iman baxımından ən kamil olanı əxlaqı ən gözəl olandır" Qurani-Kərimdə ədalət, əhdə sadıqlıq, əfv etmək, düzgünlük, ata-anaya itaət, sevgi, qardaşlıq, mərhəmət kimi gözəl əxlaqı təşviq edən və zülm, haqsızlıq, riya, həsəd və s. bu kimi xüsusiyyətləri nəhy edən ayələrin yer alması ilahi kitabda əxlaqa nə qədər əhəmiyyət verildiyinin bir göstəricisidir. Sevgili Peyğəmbərimizin (s) əxlaq barədə buyurduqlarını bir yerə toplasaq, bir kitaba sığmayacaq qədər geniş kəlamlar ortaya çıxar. O, həmçinin gözəl əxlaqı həyatında yaşayaraq, insanlara nümunə olmuş və onu öyrətmişdir. İslam dinində əxlaqın böyük bir əhəmiyyəti vardır. İslamın qayəsi insanları gözəl əxlaq sahibi edərək kamilləşdirməkdir. Həzrət Məhəmməd (s) buyurur: "Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərdim". Bir müsəlmanın dəyəri əxlaqının gözəl olması ilə ölçülür. Bu barədə Həzrət Peyğəmbər (s) ona ən sevimli olanların gözəl əxlaq sahibləri olduğunu buyurmuş, "Allah qatında ən sevimli qullar kimlərdir" sualına da "Əxlaqı ən gözəl olanlardır" cavabını vermişdir. Allah-Təala insanlığı inancsızlığın zülmətindən çıxarıb iman və gözəl əxlaqın işığına qovuşdurmaq üçün peyğəmbərlər və səmavi kitablar göndərmişdir. Allah insanları heç zaman rəhbərsiz buraxmamamış və sonuncu kitab olaraq Qurani-Kərimi və sonuncu peyğəmbər Həzrət Məhəmmədi (s) göndərmişdir. İslam dininin əsas məqsədi Tovhid inancını bütün insanların konüllərinə həkk etməsi və onların gözəl əxlaq sahibi fərdlər olmalarıdır. Allah-Təala Qurani-Kərimdə buyurur: "Ey kitab əhli! Sizə kitabda (Tövratda və İncildə) gizlətdiyiniz şeylərin bir çoxunu bildiren, bir çoxunu da sizə bağışlayıb üstünü vurmayan (və ya sizdən bir çoxunu bağışlayan) Peyğəmbərimiz gəldi. Artıq Allah tərəfindən sizə bir nur və açıq-aydın bir Kitab (Quran) gəldi. Allah Öz lütfünə sığınanları onunla (Peyğəmbərlər və Quran vasitəsilə) əmin-amanlıq (sülh) yollarına yönəldər, onları Öz iznilə zülmətdən nura çıxarar və düz yola istiqamətləndirər!" (Maidə surəsi, ayə 15-16). Qurani-Kərim Həzrət Peyğəmbəri (s) belə tanıdır: "Şübhəsiz ki, sən böyük bir əxlaq üzərindəsen!" (Qələm surəsi, ayə 4), "Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnəkdir!" (Əhzab surəsi, ayə 21).

Qurani-Kərimdə etiqad, ibadət və əxlaqa aid əsaslar bir çox ayələrdə birlikdə buyurulub. Bu da iman ilə əxlaqı davranışlar arasında qırılmayan əlaqənin olduğunu



göstərmək üçündür. Əxlaq anlayışı bir insanın bütün davranışlarını əhatə edir. İbadətin də hikməti insanı gözəl əxlaq sahibi olmağa yönləndirməkdir. Bunun üçün gözəl əxlaq müsəlmanların aynasıdır. Həzrət Peyğəmbər (s) buyurur: “İman baxımından möminlərin ən kamili ailəsinə şəfqət və mərhəmət göstərən, əxlaqı gözəl olandır”.Gözəl əxlaqı qorumaq Allah-Təalanın əmridir. Eyni zamanda, ictimai davranışın və insanlıq qürurunun ucalamsının vacib cəhətidir. Bir insanın elədiyi pis hərəkətlərin ailədən başlayaraq bütün cəmiyyətə qədər zərəri vardır. Bunun üçün əxlaqa zidd hərəkətləri görüb, onun yanından etinasızlıqla ötmək bu çatışmazlıqların yayılmasına şərait yaratmaq deməkdir. Gözəl əxlaq zidd davranışları nəsihət və təsirli sözlərlə düzəltməyə çalışmaq, yaxşı xarakterli olmağa təşviq etmək cəmiyyət üçün önəmli bir vəzifədir.İnsan dünyaya tərtemiz halda gəlir. Əgər ata-ana tərəfindən gözəl tərbiyə edilib, gözəl xasiyyətlər aşılanırsa, gözəl əxlaqlı olaraq yetişir. Düzgün tərbiyə olunmayan və ruhunu çirkin xasiyyətlər örtərsə, ondan gözəl əxlaq gözləməyə də dəyməz. Necə ki, bədənimiz xəstəlikərdən müalicə oluna bildiyi kimi, ruhumuz da pis vərdişlərdən müalicə oluna bilir. Sevimli Peyğəmbərimizi (s) də insanlara “Əxlaqınızı gözəlləşdirin”buyurmuşdur.

Qurani-Kərimdən bəzi ayələri misal göstərməklə onların işığında qeyd etmək istədiyimiz əsas məsələ odur ki, bizlər bu dünyada müvəqqəti zaman içərisində yaşayırıq. Əxlaqı gözəlləşdirməklə insan Yaradanın sevimli bəndəsinə çevrilə bilir. Gəldiyimiz qaynağa geri dönəcəyimiz bir gün vardır. İnsanın insana göstərdiyi sayğı və sevgi müqəddəs Kitabımızın bizə öyrətdiklərindəndir. Bu sevginin qazanılması isə gözəl əxlaq sahib olmaqdan keçir.İslam dini yarandığı vaxtdan insanları əxlaqa, mənəviyyətə, kamilliyə çağırır. İslam uzun illər boyu müsəlman ölkələrində nəsillərin təlim və tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur.İslam tərbiyəsini məqsədi insanı mükəmməliyə, aliliyə çatdırmaqdır. Mükəmməl və ali insan Allaha yaxın olan insan hesab olunur. İslam insanı maddə və mənadan, bədən və ruhdan mütəşəkkil bir varlıq kimi bütöv görür və insanı bütün təmayül və davranışları ilə birlikdə öyrənir.O, ilk növbədə, insanın davranışlarını idarə edən mərkəzləri tərbiyə edir. Buna görə də qəlb tərbiyəsində islam birinci dərəcəli əhəmiyyət verir. Çünki davranışlar qəlbə bağlıdır. İnsanın pis və ya yaxşı, qəddar və ya mərhəmətli olması onun qəlbindən asılıdır. Bu cəhətdən qəlbın düzgün tərbiyəsi və təhsili insanın özünü tanıma yollarını göstərir.İslamda tərbiyə insanın özünü tanımasına kömək etməlidir. İslama görə, özünü tanıyan, dərk edən insan Allahını tanıyır, başqalarını tanıyır və harada necə hərəkət edəcəyini yaxşı bilir. İslam tərbiyəsi insanda islam əxlaqını, islami şərtlərə uyğun davranış normalarını formalaşdırmağı nəzərdə tutur. İslam tərbiyəsi insanın həm dini, həm də dünyəvi elmləri dərinlən bilməyi, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmağı, tələb edir. İslam tərbiyəsi insanın əqlinin, ruhunun, bədəninin bərabər səviyyədə inkişafını nəzərdə tutur.İslam tərbiyəsi görmüş şəxsin həm bədənini, həm də ruhu sağlamdır. Bədənin sağlamlığı ruha, ruhun da sağlamlığı bədənə bağlıdır. Bütün ilahi dinlər insanı ən yaxşıya, ən gözələ və üstün olmağa yönəldir. Demək, Allahın insanlardan istəyi yaxşıya, doğruya, gözələ, üstün əxlaqa malik olmaqdır. İslamda tərbiyə məsələsi sadəcə olaraq uşağa gözəl əxlaq və faydalı biliklər vermək deyildir. Tərbiyə məsələsi daha geniş anlamda başa düşülərək insanın yaşadığı cəmiyyətin inkişafına öz töhfələrini verməsi, xalqın adət və ənənələrini, dilini, dinini qoruması, ona hörmət etməsi, cəmiyyətin iqtisadiyyatını, mədəniyyətini daim yüksəltməyə çalışmasıdır.Bu məsələ isə bütün bəşəri mədəniyyəti, mənəviyyəti, əxlaqı əxz etməklə, daim yeni biliklər qazanmaqla və özünü təkmilləş- dirməklə mümkün ola bilir. “İslam dini insanın tərbiyəsi və nümunəvi cəmiyyət üçün lazım olan qaydaları və istiqamətləri, bəşər tarixinin min illər boyunca əldə etdiyi təcrübə və sınaq məktəblərinin nəticələrinə istinad edərək müəyyənləşdirir və insanlara təqdim edir”. İslamda uşağın tərbiyəsi baxımından onun inkişafı iki dövrə ayrılır: Məhəmməd Peyğəmbər (s) insanın kamilləşmə prosesini üç mərhələyə 7-7 yaş dərəcələrinə ayırmış və demişdir: övlad öz həyatının birinci 7 ilində şah, ikinci 7 ilində (7-14 yaş) nökr, müti, üçüncü 7 ilində (14-21

yaş) məsləhətçi, məsul şəxs hesab olunur. Beləliklə, 21 yaşa qədər insanın həyat yolu-şahlıq, nökrlik və məsləhətçi, məsul şəxs dövrlərinə bölünür.

“Şahlıq” dövründə uşaq azad, sərbəst şəkildə, sevgi və məhəbbətlə böyüyərsə, böyüklər onun tərbiyəsinə, inkişafına diqqət və qayğı göstərərsə, istək və ehtiyaclarını yerinə yetirərsə, onun fiziki və mənəvi inkişafı üçün hər cür şərait, xüsusilə oyun şəraiti, fəal hərəkətlik yaradarsa o çox sadə halda ikinci yaş dövrünə itaət mərhələsinə gəlib çatacaq, valideynlərinin, müəllim və tərbiyəçilərinin sözlərini eşidəcək, düzgün psixoloji müvazinətə malik olacaq, özünü normal idarə edə biləcəkdir. Həzrəti Məhəmməd (s) kəlamlarının birində buyurur: “Uşağın kiçik yaşlarında coşğun, çevik, qaynayıb-daşan olması yaxşıdır, çünki belə uşaq böyüyəndə sakit və özünü idarə etməyə qadir olur”. Belə olan halda yeniyetmə ikinci yaş dövründə tərbiyəçilərin ona verdiyi ədəb, əxlaq, iradə tərbiyəsinə layiqincə qəbul edəcək, öz üzərində çalışacaq, ağılı ilə hərəkət edib nəfsinə qalib gələcək, övladlıq borcunu yerinə yetirəcəkdir. Bu dövrdə o ətrafındakılardan müəyyən şeyləri soruşur, öyrənir və başqalarına da öyrədə bilir. Onun fəaliyyətinə istiqamət vermək, vaxtına nəzarət etmək lazımdır ki, o daha səmərəli və faydalı olsun. İslam tərbiyəsi, hər şeydən öncə, islam əxlaqının tərbiyə edilməsini nəzərdə tutur. Bu isə yalnız insanda islam görüşlərinin, dini şüurun tərbiyə edilməsi və ya islam əxlaqının aşılınması ilə məhdudlaşmır. Buraya: dini və dünyəvi elmlərin öyrədilməsi, etik, estetik, əxlaqi tərbiyənin aşılınması, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması da daxildir. Düzgün əxlaq və davranışa, yaxşı mənəviyyata sahib olmaq, ilk növbədə, islam qaydalarına, Allahın kəlamlarına, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədislərinə dərinləndirilmədən inamdan və etiqaddan, onlara əməl etməkdən irəli gəlir. Gözəl əxlaqa sahib olmaq müqəddəs kitabımızda deyildiyi kimi, “Allahın əxlaqı ilə əxlaqlanmaqdır”. “Həqiqətən Allahın rəsulu Allaha və qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl nümunədir”. İslam tərbiyəsi üsulları sırasında həvəsləndirmə, rəğbətləndirmə, tənbəh kimi stimullaşdırıcı üsullar da vardır. İslam tərbiyəsində həvəsləndirmə üsulu kimi yaxşı işlər görməyə, gələcəkdə hökmən fayda görəcəyinə inandırmaq, pis əməllərinə görə isə müəyyən cəza çəkəcəyinə inandırmaqdır. İslam hər hansı psixi, fiziki cəzaları rədd edir. İslamda məcbur etmə, zor işlətmək kimi üsullar yoxdur. İslam dinimiz tənbəh zamanı tərbiyəçinin qəzəbli vaxtda deyil, sakit vaxtda, düşüncəli şəkildə, ehtiyatla hərəkət etməsini məsləhət görür. İslam tərbiyəsində tərbiyəçilərin özləri tərbiyəli olmalı, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmalıdırlar. İslam tərbiyəsində yumşaqlıq, mehribanlıq, xoş rəftar əsas yer tutur. İslam biliciləri ədəb haqqında belə demişlər: “Ədəb danışdığı zaman dilini, yalnız qaldığı zaman qəlbini saxlamaqdır”. “Ədəb səndən böyük olana hörmət göstərmək, səndən kiçik olana şəfqət etmək, fağır olanlar ilə gözəl davranmaqdır”.

### **Mövzu № 5. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz**

Milli-mənəvi dəyərlər və Azərbaycançılıq –bu sözlər hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün doğma, əziz və müqəddəsdir. Bu, həm də milli ruhun, milli şüurun simvolu olaraq tarixi yaddaşın fundamental prinsiplər əsasında formalaşması deməkdir. Xalqımız, millətimiz keçmişin bütün buxovlarından azad olduqdan sonra əlindən zorla alınmış milli-mənəvi dəyərlərin, milli özünüdərkini formalaşmasına yeni zəmin yarandı. Müasir tariximizin səhifələrində yer almış milli oyanış dövründə millətin həmin dəyərlər uğrunda canından belə keçməyə hazır olması, xalqımızın milli dəyərlərə sadıqlığının nümunəsidir.

1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev ilk gündən hər cür ideoloji-siyasi baryerlərə sinə gərəkərək Azərbaycan xalqının milli özünüdərkini üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirməyə başlamış, ictimai şüurdakı qorxunu, ehtiyatlılığı aradan qaldırmağı cəmiyyəti bütün sahələr üzrə gələcək

mənəvi yüksəlişlərə ruhlandırmağı bacarmışdır. Ulu öndər xalqda milli heysiyyəti gücləndirmək, onu öz şanlı keçmişinə, soy-kökünə qaytarmaq, habelə zəngin bədii irsini, mədəniyyətini, incəsənətini, adət-ənənələrini yaşatmaq, ana dilini inkişaf etdirmək üçün bir sıra aşkar-gizli tədbirlər həyata keçirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışı gənc dövlətin siyasi və iqtisadi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi irsini ehtiva edən ideyanın – Azərbaycançılığın təşəkkül və inkişafına müstəsna diqqət vermişdir. Ümummilli liderin milli ideologiyasının ən mühüm istiqamətlərindən və komponentlərindən biri kimi qiymətləndirdiyi milli-mənəvi dəyərlər özü də mürəkkəb daxili struktura malikdir. Burada Heydər Əliyev üç tərkib hissəsini xüsusi qeyd edirdi: **dil, din, adət-ənənə** .

Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürürdü. Bunlarsız millət yoxdur. Bunları qoruyub saxlamış xalq isə həmişə müstəqillik yolu ilə getmək, müstəqilliyini qorumaq əzmindədir. "Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq" - deyən Heydər Əliyev Azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərləri təkcə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın-dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirirdi. Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinə, mədəni irsinə və mənəvi dəyərlər sisteminə sönməz məhəbbət duyğularıyla yanaşan Hələ ötən əsrin 70-ci illərində görkəmli dövlət xadimi, müdrik şəxsiyyət kimi o, yaxşı başa düşürdü ki, aydın və dərk olunmuş milli ideologiya hər bir xalqın irəliyə doğru inkişafının yol göstərən və bələdçisidir. Milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər sıx daxili vəhdətdədir. "Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam" - deyən ulu öndər bütün həyatı boyu mənəvi-əxlaqi və dini dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin keşiyində durdu. Azərbaycan folklorunun daha dərinədən araşdırılması, aşıq sənətinin inkişafı, milli mərasimlərimizin təbliği istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirildi.

Elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün "qloballaşma" terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildiyi bildirilir. Müasir anlamda termin kimi isə "qloballaşma" 1980-ci illərin ortalarında dövriyyəyə buraxılmış və intellektual elita tərəfindən qəbul olunmuşdur. Qloballaşma termininin meydana gəlməsini professor Teodor Levitin adı ilə bağlayırlar. Qloballaşmanın ilk dəqiq işlənmiş nəzəri modelləri 1980-1990-cı illərdə ortaya qoyulmuşdur. Azərbaycan alimlərindən akademik Ramiz Mehdiyev, professorlar Ağayar Şükürov, Səlahəddin Xəlilov və Rövşən Mustafayev qloballaşmanın müxtəlif aspektlərinə dair tədqiqat əsərləri yazmışdır.

Qloballaşma prosesi Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına, milli-mənəvi dəyərlərinə və mənəvi-əxlaqi meyarlarına da təsir göstərir. Qloballaşma ayrı-ayrı mədəniyyətləri və milli ənənələri, ideyaları, milli-mənəvi dəyərləri ümumdünya sistemi daxilinə qatararaq sivilizasiyaların dialoqu üçün də şərait yaradır. Millətin milli varlığını müəyyən edən, keçmişindən indiyə və gələcəyə, onun tərəqqisinə xidmət edən dəyərlər, meyarlar qorunub saxlanmalı, milli şüur prizmasından keçərək, müasirliklə uzlaşdırılmalıdır. Qloballaşma sivilizasiyaya da təsir edərək onu dəyişdirir, yeni ideyalar gətirir, köhnə ideyaları həyatdan və yaddaşdan silir. Hər bir dövlət öz ərazisində məskunlaşmış insanların əsrlər boyu yaratdıqları qayda-qanunlar və milli-mənəvi

dəyərlərlə yaşayır. Beləliklə, milli-mənəvi dəyərlər azərbaycançılığın ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı dili, dini, adət-ənənələri, yüksək mənəviyyatı, mərdliyi, əzmkarlığı, sözübütövlüyü, vətənpərvərliyi, qonaqpərvərliyi, səxavətliyi, hörmət və ehtiramı, xalqın milli psixologiyasını, milli xarakter və milli-mədəni dəyərlərini özündə cəmləşdirmişdir. Milli-mənəvi dəyərlər nəsillərin irsi sərvəti, tarixilik və müasirliyin vəhdəti olub bu günə gəlib çatıb və indiki qloballaşma şəraitində transformasiya ilə uzlaşaraq, gələcək nəsillərin də mənəvi sərvətinə çevriləcəkdir.

### **Mövzu № 6. Dövlətin dinə qayğısı**

Azərbaycanın tarixi inkişafının xüsusiyyətləri, coğrafi mövqeyi, əhalisinin etnik tərkibi burada müxtəlif dinlərin mövcudluğuna şərait yaratmışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə bütperəstlik, zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, islam və bir çox başqa dini inanclar ölkədə bu və ya digər dərəcədə yayıla bilməmiş, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasında müxtəlif dini konfessiyalar fəaliyyət göstərsə də islam dini üstün mövqə tutur. Əhalinin 95 faizindən çoxu islam dininə etiqad edir. Məzhəblərə gəldikdə isə azərbaycanlıların çoxu (təqribən 65 faizi) şiələrdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən hər bir şəxs vicdan azadlığı hüququna malikdir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinin 1-3 bəndlərində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır, bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir, insan şəxsiyyətini alçaldan, insanlıq prinsiplərinə zidd olan dinləri yaymaq və təbliğ etmək qadağandır.

"Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu hər bir şəxsin dinə münasibətini müəyyənləşdirmək və ifadə etmək hüququna və həmin hüququ həyata keçirməyə təminat yaradır.

Azərbaycan islam ölkəsidir, eyni zamanda dünyəvi dövlətdir. Amma bu dövlətin dinə qarşı olduğu anlamına da gəlmir. Əksinə, beynəlxalq hüquq normalarına söykənən Konstitusiya millətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın dini etiqad azadlığını tanıyır. Qanunla hər kəsə öz iradəsiylə istədiyi dini seçməyə və azad şəkildə ibadət etməyə icazə verilir. Lakin diqqətə alınmalı mühüm məqamlar da var. Belə ki, ölkəmizdə dini ayrı-seçkiliyi, radikalizmi və s. təbliğ edən dini icmaların və cərəyanların fəaliyyəti qadağandır. Son dövrlərdə Azərbaycan dövləti tərəfindən islam dininin bayramları olan Qurban və Ramazan milli bayramlar olaraq qəbul edilib və bu bayram günləri rəsmi olaraq qeyri-iş günü elan olunub. Bundan başqa, bir neçə tarixi əhəmiyyətli məscid dövlətin maliyyə dəstəyilə bərpa olunub. Din insanların mənəvi ehtiyacıdır. Hazırda dünyada, xüsusilə də Qərb dövlətlərində islam dininə maraq gündən-günə artmaqdadır.

### **Radikalizm nədir?**

"Radikal" ifadəsi latın dilindən "radix" (radiks) sözündən yaranıb. Mənası "kök" deməkdir. Radikal hərəkətlər cəmiyyətdə köklü dəyişiklik etmək istədikləri üçün bu adla adlandırılıb. İlk dəfə bu termini 1797-ci ildə İngiltərədə parlament üzvü Çarls Ceyms Fox (Charles James Fox) seçki sistemi ilə əlaqəli "radikal reform" ifadəsini dilə gətirərəkən işlədib. Daha sonra elmi ədəbiyyatda siyasətdən incəsənətə, ədəbiyyatdan dinə qədər köklü dəyişikliklərin tərəfdarı olan qruplar üçün "radikal" terminindən istifadə olunub.

**Dini radikalizm**-dini radikalizm yeni ictimai hadisə deyil. Tarix boyu din və məzhəb zəminində qanlı münaqişələr baş verib, günahsız insanların qanı axıdılıb. Varfolomey gecəsi( Fransada dini müharibələrin nəticəsində 23 avqust 1572-ci ildə Parisdə baş

vermiş hadisə. Bu dəhşətli gecə barədə filmlər çəkilmiş və bədii əsərlər yazılmışdır. "Varfolomey gecəsi" ifadəsi bir çox xalqların dilinə daxil olaraq, mənfi çalar qazanmış və müqavimətə gücü çatmayan günahsız insanların kütləvi halda qətlə yetirilməsi mənasını almışdır) səlib yürüşləri və digər tarixi hadisələr bunun bariz nümunəsidir.

**Dini radikalizmin yaranma səbəbləri** Savadsızlıq –xüsusilə də dini savadsızlıq. Cəhalət, xurafat olan yerdə dini radikalizmin yayılması qaçınılmazdır. Deyə bilərsiniz ki, xurafatla dini radikalizmin nə əlaqəsi var? Əslində, dini radikalizmin kökündə xurafat elementlərinə rast gəlinir. Bizim məişət müstəvisində dəyərləndirdiyimiz xurafat dini radikalizmin özəyini təşkil edir. Odur ki, dində əsl olmayan düşüncələr mövhumat və xurafatı, bunlar isə öz növbəsində cəhalət ilə üsyanları doğurur. Bu cür mühitin yaranmaması üçün isə elm, təhsil mütləqdir. Ancaq təəssüf ki, bu gün bəzi müsəlman cəmiyyətləri getdikcə elmdən, təhsildən, araşdırmadan uzaqlaşır. Ona görə də mövhumat və cahillikdən doğan radikalizm dünyada meydana sulayır. İslam dininin təməl prinsiplərindən xəbərsiz, zəif iradəli insanların dini savadsızlığı da burada öz sözünü deyir.

**Multikulturalizm** — Çox mədənilik, bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti təyin edən sözdür. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir.

Azərbaycanın nümunəsində görmək mümkündür ki, ölkənin etnik kompozisiyası kifayət qədər zəngin olmaqla bir-birindən dil cəhətdən kifayət qədər uzaq olan etnik qruplardan formalaşmış. Ölkəmizin ərazisində və 10 milyonluq əhali arasında aləmdə mövcud olan 14 əsas dil ailəsindən 3-ü mövcuddur (Altay, Hind-Avropa, Qafqaz). Bu o deməkdir ki, dövlətimizdəki etno-mədəni qrupların bir-biri ilə soyluluq əlaqələri çox uzaqdır. Amma dil uzaqlığı Azərbaycanda rəngarəng cəmiyyətin yaranmasına mane olmamışdır. Tarix boyu ölkəmizin ərazisində mövcud olmuş bir çox xalqların qarşılıqlı hörmət və sülh şəraitində yaşamaları fakt olaraq bütün səviyyələrdə təsdiq edilir. Dərin tarixi köklər üzərində olan və bu günə qədər inkişaf edərək cəmiyyətin gündəlik həyat tərzinə çevrilmiş birgəyaşama Azərbaycanda dövlət siyasəti kimi multikulturalizmin ictimai əsasını təşkil edir

**İslamofobiya** — "İslam qorxusu" mənasını verən termin. Termin kimi İslamdan və müsəlmanlardan qorxmanı, çəkinməni ifadə edir. Bugün İslamofobiya deyildiyi zaman iki məsələ ortaya çıxır. Bunlar İslam dinini anlamaq və öyrənməkdən qaynaqlanan bir qorxu ilə bərabər, müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkilik və düşmənçilik edilməsilə bağlıdır.

□ Bu gün "islamofobiya" dedikdə həm islam qorxusu, həm də bu qorxudan doğan və bütün müsəlmanlara qarşı olan nifrət hissi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə isə 11 sentyabr 2001-ci ildə Nyu York şəhərində baş verən terror hadisəsi bu nifrət hissini daha da alovlandırmışdır. Azərbaycanda milli və dini azadlığın inkişafı üçün hər bir şərait yaradılmışdır. Ölkəmizdə, hər bir islam və digər dini icmalar, qanunvericilik çərçivəsində, sərbəst qeydiyyatdan keçmək və fəaliyyət göstərmək imkanına malikdir. Bunun əksinə olaraq, bəzi Qərbi Avropa ölkələrində (Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, Belçika və s.) son onillikdə islamofobiya geniş yayılmışdır. Belə ideologiyanın dəstəklənməsi ekstremist qüvvələrin baş qaldırması və yayılmasına zəmin yaratmışdır. Belə ki, son illər

bir sıra Avropa ölkələrində, irqi, milli və dini zəmində baş vermiş dəhşətli cinayətlər bu fikri bir daha təsdiqləmişdir. Misal olaraq, Norveçdə Breyvik adlı şəxs, əsasən müsəlman olan, 69 gənc oğlan və qızları vəhşicəsinə qətlə yetirmişdir. Almaniyada ekstremist qrupları tərəfindən yerli türklərə qarşı mütəmadi terror aktları törədilir. 2014-cü ildə Macarıstanın baş naziri Viktor Orban çıxış edərək, Avropada multukulturalizm ideyasının yayılmasının əleyhinə olduğunu bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, miqrantlar avropalılar üçün təhlükələr və problemlər yaradırlar. İslamofobiya, əsasən Qərb ölkələrində yayılmış bir ideologiyadır. Bugün də Avropa və Amerikada yaşayan müsəlmanların əksəriyyəti öz canlarının daim təhlükə altında olduqlarını qeyd edirlər. Təbii ki, bunda Qərb dünyasında nəşr edilən qəzet və jurnalların, televiziya və radio proqramlarının, eləcə də, internet vasitəsilə yayımlanan bir çox məlumatların və saytların rolu danılmazdır. Kütləvi İnformasiya Vasitələri ilə yanaşı bir sıra təəssübkeş və tolerantlıqdan kənar siyasət adamlarının, politoloqların və ictimai xadimlərin İslamın və müsəlmanların əleyhinə edilən çıxışları da gözardı edilməməlidir

### **Mövzu № 7. İslam dinin mənəvi qolları**

Qədim tarixə, zəngin mədəni irsə, böyük təbii və insan resurslarına malik İslam aləmi müasir dünya nizamının, beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. İslam dini həmişə sülh, tolerantlıq, humanizm ideyalarını təlqin etmiş və dünya sivilizasiyasına sanballı töhfələr vermişdir. Tarix boyunca müxtəlif dini etiqadlara malik olan insanların sülh şəraitində, bir-biri ilə qarşılıqlı hörmət və ehtiram ruhunda yaşamasının dərk edildiyi dünyanın nadir məkanlarından biri də Azərbaycandır. Azərbaycan tarixən sivilizasiyalararası dialoqa önəmli töhfələr verən, dözümsüzlüyün bütün formalarını rədd edən humanist mənəvi məkan kimi öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

İslam və Türk sivilizasiyalarının unikal vəhdət məkanlarından və önəmli mərkəzlərindən biri olmuş Azərbaycan da İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin zənginləşməsinə hər zaman töhfəsini vermiş, İslam mədəniyyətinin ümumdünya əhəmiyyətinin yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan İslam dünyasında öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamış, İslami dəyərləri mühafizə edən və gələcək nəsillərə tolerant bir əxlaqla ötürən müqəddəs torpaqdır. Müsəlman dünyasının mühüm tərkib hissəsi olan Azərbaycan İslam mədəni irsini yaranması və qorunub saxlanmasında önəmli məkanlardan biri kimi tanınır. VII-VIII əsrlərdən etibarən Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış İslam dini xalqımızın mənəvi həyatını daha da zənginləşdirmiş, tarixin sonrakı mərhələlərində onun həyat tərzini və birgəyaşayış normalarını müəyyən edən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Xalqımız həmişə öz tarixi keçmişinə, mənəvi sərvətlərinə hörmətlə yanaşmış, hətta 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət simvolu olan bayrağında İslama mənsubluğunu əks etdirmişdir. SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə basqılara məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımız dini ibadətgahların və məscidlərin bir hissəsini qoruyub saxlamış, dini dəyərlərinə sadıq qalmışdır. Müstəqillik dövründə İslam aləmi ilə münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Azərbaycanın ilk diplomatik missiyaları məhz müsəlman ölkələrində fəaliyyətə başlamış, dövlətimiz qısa zamanda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (İSESCO) kimi müsəlman dünyasını birləşdirən qurumların fəal üzvünə çevrilmişdir. Azərbaycan İslam həmrəyliyinin möhkəmlənməsinə töhfə verən İƏT Gənclər Forumu, İƏT Əmək Mərkəzi, İƏT-ə Üzv Dövlətlərin Jurnalistləri Assosiasiyası kimi yeni qurumların yaradılmasının

təşəbbüskarı olmuşdur. Eləcə də ölkəmiz müsəlman dünyası ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə xidmət edən ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq formatları qurmuş, bu çərçivədə həyata keçirilən bir çox layihələr qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmlənməsinə yönəlmişdir. İslam həmrəyliyinə nail olunması bütün dünyada mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişafına dəstək göstərən İSESCO-nun qarşısına qoyduğu prioritet vəzifələrdən biridir. Bakı şəhəri 2009-cu ildə İSESCO-nun dəstəyi ilə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmiş, 2018-ci ildə isə bu şərəfli ada bizim digər qədim şəhərimiz olan Naxçıvan layiq görülmüşdür.

2012-ci ildə Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsində İslam ölkələrinin böyük rolu olmuşdur. Bu, Azərbaycanla İslam ölkələri arasında siyasi əlaqələrin yüksək səviyyəsinin, qarşılıqlı dəstək və həmrəyliyin təzahürü kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan da BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olduğu dövrdə İslam dünyasının maraqlarına xidmət edən bir sıra təkliflər irəli sürmüş və həyata keçirmişdir. Terrorçuluğa qarşı mübarizə üzrə yüksək səviyyəli beynəlxalq konfransın keçirilməsi təşəbbüsü ilə yanaşı, həm də BMT və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi mövzusunda yüksək səviyyəli görüşün təşkilinə nail olunmuşdur.

Azərbaycan İslam dünyasında mövcud münaqişələrin həllinə öz töhfəsini əsirgəmir, problemlərin ədalətli həlli ilə bağlı müzakirələrdə birmənalı olaraq beynəlxalq hüququ müdafiə edir və öz prinsipial mövqeyini həmişə qoruyub saxlayır. Azərbaycan 2013-cü ildə "Qüds şəhərinin inkişafına dair strateji planın maliyyələşdirilməsi üçün donor konfransı"na, eləcə də "Fələstin dövlətinin dəstəklənməsi üçün İslam maliyyə təhlükəsizlik şəbəkəsinin yaradılması" adlı konfransa ev sahibliyi etmiş və bu məqsədlər üçün ciddi məbləğdə ianə ayırmışdır.

2015-ci ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin Xarici İşlər Nazirlərinin Şurası tərəfindən "Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında İslam dininə aid tarixi-mədəni irsin və ibadət ocaqlarının dağıdılması və təhqir olunması"na dair qəbul olunmuş qətnamə dini zorakılıq və ayrı-seçkiliyin Ermənistan tərəfindən yürüdülməsinin siyasətinin tərkib hissəsi olduğunu bütün dünyaya açıq şəkildə bəyan etmişdir.

İslam dini-mənəvi dəyərlərinə sıx bağlı olan Azərbaycan həm də dünyada multikulturalizmin mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Azərbaycanda mədəni müxtəlifliyin, etnik və dini tolerantlıq mühitinin təmin olunması böyük nailiyyətdir. Azərbaycanda heç vaxt dini və milli ayrı-seçkilik olmamış, bütün dinlərin nümayəndələri dinc və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Bu, Azərbaycan xalqının həyat tərzidir, irəliyə doğru inamla getməyin ən optimal yoludur.

Azərbaycan mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsi üçün praktiki addımlar atır. Hər il Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, Beynəlxalq Humanitar Forum və digər bu kimi böyük beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edən Bakı şəhəri artıq "Humanitar Davos" adını qazanmışdır. Hazırda bütün dünya Yaxın Şərq və Afrika ölkələrindən Avropaya pənah apan miqrantların necə aqressiv qarşılandığının, islamofob meyillərin açıq şəkildə özünü büruzə verdiyinin şahidi olur. 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan edilməsi bir daha dünyaya göstərdi ki, müxtəlif dinlərin, millətlərin, etnik qrupların nümayəndələri bir ölkədə, eyni səma altında rahat, ləyaqətlə yaşaya bilərlər. Azərbaycan nəinki ölkə daxilində etnoslararası, dinlərarası münasibətləri ən yüksək səviyyədə tənzimləyir, həm də dünyaya tolerantlıq və multikulturalizmin mütərəqqi modelini təqdim edir.

Bu gün İslam aləmi ciddi çağırışlar, öz həllini gözləyən çoxsaylı problemlərlə üz-üzədir və əvvəlki dövrlərdə heç zaman olmadığı qədər daha çox birliyə və həmrəyliyə ehtiyacı vardır. Müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyin bərqərar olması istiqamətində Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə Cümhuriyyəti də ciddi tədbirlər həyata keçirir. Ekstremist və radikal İslami qruplaşmalarının dağıdıcı və terrorçu fəaliyyətlərinin qarşısının

alınması zəruriyyəti də müsəlman ölkələrinin həmrəyliyi şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

Müasir dünyada irqçilik, ksenofobiya, islamafobiya təzahürləri getdikcə güclənməkdədir. Azərbaycan islamofobiyaya qarşı açıq şəkildə çıxış edir və dünyada İslam dəyərlərinin təbliği üçün ardıcıl iş aparır. Azərbaycan məşhur Luvr muzeyində İslam bölməsinin təşkilində fəal iştirak etmiş, həmçinin Vatikanda öz sergisini nümayiş etdirən ilk müsəlman ölkəsi olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2017-ci ilin Azərbaycanda "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında Sərəncamı bütün müsəlman aləminə və dünyaya xoşməramlı mesajdır. 12-22 may 2017-ci il tarixlərində Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunları təkə idman yarışını kimi deyil, eyni zamanda, bütün İslam dünyasının birlik, həmrəylik günləri kimi yaddaşlara yazıldı.

"İslam Həmrəyliyi İli"nin əsas məqsədləri müsəlman aləmində birliyi möhkəmləndirmək, İslamın sülh və mədəniyyət dini olduğunu bütün dünyaya göstərməkdir. İslam coğrafiyasında yerləşən ölkələr arasında Azərbaycan ilk ölkədir ki, islam həmrəyliyi siyasi akt səviyyəsinə yüksəlmişdir və bütün ili həmin ideyaların təbliğinə yönəlmiş sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsinə həsr edir. Azərbaycanın dövlət başçısı tərəfindən irəli sürülmüş İslam həmrəyliyi təşəbbüsü müsəlman dünyasının bu gün qarşılaşdığı problemlərin köklü şəkildə həlli, mövcud konfliktlərin dialoq platformasında çözümünü istiqamətində də konstruktiv fəaliyyətlərə təkan verəcəkdir. "İslam Həmrəyliyi İli" çərçivəsində həyata keçirilən kompleks tədbirlər İslam dininin sülh və mərhəmət dini olduğunu göstərməklə yanaşı, islam coğrafiyasında genişmiqyaslı humanitar əməkdaşlığın da yeni perspektivlərini açır.

Şərqlə Qərb arasında mədəniyyətlər və ideyalar ortaqlığı yaradan, həmrəylik körpüsü funksiyasını yerinə yetirən Azərbaycan bununla həm universal dəyərlərə bağlılığını, həm də tarixi keçmişində xüsusi yer tutmuş və bu gün də qoruyub saxladığı islam dininin ali dəyərlərinə sadıq qaldığını sübut edir. Beləliklə, Azərbaycan qloballaşan dünyada davamlı sabitliyin bərqərar edilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, günümüz üçün zəruri olan sülhyaradıcı, barışdırıcı mövqeyini özünəməxsus formada irəli sürür.

İslam həmrəyliyi siyasəti ilə Azərbaycan İslam dünyasının vəhdətyaradıcı məkanı kimi bu dini dəyərlərin gerçəkdən bəşəri-humanist, mənəvi-əxlaqi dəyərlər olduğunu təsdiqləyir, bu ideyaların təkə islam coğrafiyasında deyil, bütövlükdə dünyada birgəyaşayış və sabitlik mühitini yaradan təsirli vasitə olduğuna inamı möhkəmləndirir.

### **Mövzu № 8. Əsil müsəlman necə olmalıdır**

Peyğəmbərimiz Muhəmməd miladi tarix ilə 571-ci ildə Məkkə şəhərində anadan olmuşdur. O, Muhəmməd ibn Abdullah ibn Abdulmuttalib ibn Haşimdir. Onun atasının adı Abdullah, anasının adı isə Əminədir. O hələ dünyaya göz açmamışdan əvvəl atası vəfat edir. Bir neçə ildən sonra isə anası dünyasını dəyişir. Bundan sonra o, babası Abdulmuttalibin himayəsində qalır. Babası vəfat etdikdən sonra əmisi Əbu Talib ona qəyyumluq edir. O, Məkkə şəhərində Allahın himayəsi altında təmiz bir həyat sürərək dürüst şəxsiyyət kimi böyüyür. O, həyatı boyu bir yalan belə söyləməmiş və heç kəsə pislik etməmişdir. Hətta, öz həmyerliləri onu "Muhəmməd Əmin", "Etibarlı Muhəmməd" deyə çağırırdılar. İyirmi beş yaşına qədəm qoyduqda o, Məkkənin ən təmiz və ən zəngin qadınlarından olan Xədicə bint Xuveylid ilə evlənir və ondan altı övladı dünyaya gəlir. Qırx yaşına çatdıqda Uca Allah ona peyğəmbərlik bəxş edərək onu bütün bəşəriyyətə elçi olaraq göndərir və onun vasitəsilə Öz nurunu bütün dünyaya yayır. Peyğəmbərimiz Məkkədə İslam dinini üç il gizli, on il də açıq şəkildə təbliğ edir. O, insanları özlərinin və



ata-babalarının ibadət etdiyi daşlardan və bütlərdən çəkindirərək yalnız Allaha ibadət etməyə, Ona heç bir şeyi şərik qoşmamağa çağırır. O, insanlara namaz qılmağı, zəkat verməyi, oruc tutmağı, doğru söz söyləməyi, əmanətə xəyanət etməməyi, qohumluq əlaqələrini qoruyub saxlamağı, qonşularla yaxşı münasibətdə olmağı əmr edir. Habelə, haram işlərdən, haqsız yerə qan tökməkdən, yalan və pis sözlər danışmaqdan, yetimin malını yeməkdən, namuslu qadınlara böhtan atmaqdan çəkindirir. Buna baxmayaraq Məkkə müşrikləri bu dini qəbul etmək və batil inanclarından əl çəkmək istəmirdilər. Həmin dövrdə Məkkədə və bütün Ərəbistan yarımadasında büt-pərəstlik son həddə çatmışdır. Belə ki, Kəbənin içində 360-dan çox büt var idi. Hər qəbilə ibadət etdiyi bütü Kəbənin içinə yerləşdirir və vaxtaşırı onları ziyarət etməyə gəlirdilər. Məkkədə yaşayan və Kəbəyə baxan Qureyş qəbiləsi əsasən həmin ziyarətlərin hesabına gəlir əldə edirdi. Ona görə də Peyğəmbəri qəbul etməməyin səbəblərindən biri iqtisadi maraqlar idi. Allahın dininə qarşı çıxan Məkkə müşrikləri Peyğəmbərin dəvətinin qarşısını almaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdılar. Onlar Peyğəmbəri ələ salır, onu sehrbaz, kahin, dəli adlandırır, iman gətirən müsəlmanlara hər cür işgəncə və əzab-əziyyət verməkdən çəkinmirdilər. Hətta iş o yerə gəlib çatmışdır ki, Peyğəmbərin həyatına qəsd etməyə cəhd etdilər. Peyğəmbər və onunla bərabər müsəlmanlar on üç il Məkkədə müşriklərin əzab-əziyyətlərinə səbir edib dözdülər. Bundan sonra Allahın əmri ilə Peyğəmbər iman gətirənlərlə Mədinəyə hicrət etdi. Mədinədə olanların əksəriyyəti onu qəbul etdilər və mühacir müsəlmanlara sığınacaq verdilər. O, Mədinədə İslamı təbliğ etməyə davam etdi və nəticədə insanlar İslam dininə dəstə-dəstə daxil olmağa başladılar. Nəhayət, bütün Ərəbistan yarımadası İslamı qəbul etdi. Muhəmməd peyğəmbər on il Mədinədə yaşadıqdan sonra altmış üç yaşında vəfat etdi və Allahın rəhmətinə qovuşdu. İnsanları dünya və axirətdə səadətə, əmin-amanlığa qovuşduracaq İslam dini Qiyamətə qədər davam edəcəkdir. İslam dininin nəzərinə görə, o həyatda ki, Allah yada salınmaz – həmin həyatın heç bir sevinci olmaz. Allahı yada salmaqdan uzaq olmaq insan həyatını çətinləşdirir. Əksinə, Allahı yada salmaq həyatına sevinc qatar. Ona görə də həqiqi mömin o kəsdir ki, Allahı yada salaraq qəlbi aramlıq tapar və sevinc və şadlıq əldə edər. Həqiqi mömin o kəsdir ki, həyatından razıdır və hər bir işində Allaha təvəkkül edər. Allaha təvəkkül etmək həyatını daha xoşbəxt və şad edər. Allaha təvəkkül edərək həyatda müvəffəqiyyət qazanar və çətin həyat yolunu asanlıqla başa vurur. O kəslər ki, Allaha təvəkkül edərlər, çətin və böyük işlərdə ən az təzyiq hiss edərlər. İslam dininin fəzilətli sifətlərindən biri – sədaqətdir. Mömin insan sadıq və düzdən danışandır. Bu insan sadıq olduğu üçün bütün çətinliklərdən çıxış yolu tapa bilir. Riya, nifaq, ikiüzlü olmaq mömin insanın sifətlərindən olmamalıdır. Əgər mömin insan öz düşmənlərinə qarşı belə sadıqçəsinə rəftarlar bürüzə versə, faydasına çatar. Sadıq insana hamı etimad edir və ona görə də ona hamı ehtiram göstərir. İslamda qadın haqqında yanlış fikirlərin bəziləri İslama aid olmayan adətlərin İslama aid edilməsi ilə bağlıdır. Əsl İslam əxlaqı hökm sürən cəmiyyətdə qadınlara yüksək hörmət göstərilir. İslamdan əvvəl yeni doğulmuş qız uşaqlarını diri basdırmaq, müasir dövrdə çox yayılmış ana bətnində qızların öldürülərək yaşamaq hüququndan məhrum etmək İslam tərəfindən qadağan olunur. Allah Quranda kişilərə qadınlara hüquqlarını tapdalamamağı əmr edir. Qızları məcbur ərə vermək, onları qaçırtmaq haramdır. Qadının həyat yoldaşı onu maddi təmin etməlidir və hətta boşandıqdan sonra da onun qayğısına qalmağa borcludur. Allah qadınlara miras almaq hüququ, mülkiyyətçi olmaq hüququ vermişdir. Qadınları gücləri çatmayan işə vadar etmək İslamda qadağan olunmuşdur. Bu həm dini, həm də dünyəvi

işlərə aiddir. Onlarla hər hansı işə dəvət edərkən ehtiyatla olmaq, hikmət və nəsihətlə davranmaq buyrulmuşdur. İslamda qadınların təhsilinə mane olmağa icazə verilməmişdir. Əksinə onlara bu işdə kömək etmək bəyənilir. Müasir ailələrdə yayılmış qadınların qohumları ilə əlaqə saxlamaq istəyinə qarşı çıxılması islama görə doğru deyil. Qohumluq əlaqələrini möhkəmləndirmək islamın vacib hökmlərindəndir, islamın vacib hökmlərində qadına heç bir məhdudiyyət qoymaq olmaz. Bir çoxları islamda çoxarvadlılıq məsələsinə daim irad tutur, bunu qadın hüquqlarının tapdalanması kimi qəbul edirlər. Ailədə mövcud vəziyyətdən asılı olaraq bu addım atıla bilər. Bu zaman ən vacib şərt, qadınlar arasında ədalətin qorunub saxlanmasıdır ki, bu da çox məsuliyyət tələb edir. Yalnız bu vacib şərtə əməl olunduqda birdən artıq qadınla evlənməyə icazə verilir. İslamda qadınlardan danışılarkən nədənsə qadınların hicab geyinməsi məsələsinə düzgün münasibətin olmadığı görünür. Əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hicab islamdan əvvəl də mövcud olmuşdur. Avropa ölkələrinin bir çoxunda tarixən qadınların hicab geyinməsi onun yüksək zümrəyə, zadəgan nəslinə mənsub olması və kölə qadınlardan seçilməsi ilə xarakterizə olunmuşdur. Zaman keçdikcə tarixi hadisələrin təsirindən hicab tədricən unudulmuşdur. İslam dini isə öz gəlişi ilə bu məsələyə yeni həyat vermişdir. İslam dini qadına yüksək qiymət verərək onu yad nəzərlərdən qorumaq, cəmiyyətdə əxlaq balansının pozulmaması üçün hicabı bütün qadınlara vacib buyurdu. Hər bir qadın anlamalıdır ki, onun malik olduğu keyfiyyətlər yalnız onun həyat yoldaşı üçündür və onlar başqalarına nümayiş etdirilməməlidir.

### **Mövzu № 9. İslam barış dinidir**

Dünya yaranandan insanlar arasında Tanrı və din anlayışı olmuşdur. Lakin onların içində ən mükəmməl və İlahi tərəfindən xəlv edilənləri səmavi dinlərdir. Səmavi dinlərin ən sonuncusu və kamil şəkildə tamamlanmış İslam dinidir. “İslam” sözünün mənası, bildiyimiz kimi ərəbcədən tərcümədə “sülh”, “Allahla təslim olma” deməkdir. Yəni, bu sözün geniş mənada izahı Allahın əmr və qadağalarına təslim olmaqla, eyni zamanda insanlar arasında da əmin-amanlıq və asayişə əməl etməklə sülh yaratmağa çalışmaqdır. Lakin insanlara toplumda, ailədə və fərdi olaraq, əxlaq, davranış və münasibət qaydalarının ən gözəl şəkildə tətbiqini, mənsublarına Allahın ipindən – İslam dinindən yapışaraq birləşməyi əmr edən bu din, çox təəssüf ki, zaman keçdikcə ifrat və təfritə məruz qalmış, etiqad və ibadət məsələlərində təhriflər meydana gətirilmiş, parçalar yaranmışdır. Sırr deyil ki, bu parçalanma düşmənlərinin, onlara qarşı birgə mübarizə aparıb fəthlər edərək dünyanın böyük hissəsinə sahib olmuş və İslam dinini yaymış müsəlmanlar arasına münaqişə salmaqla əldə edilmişdir. İslam düşmənləri Qurani – Kərimdə açıq-aşkar şəkildə bəyan edilmiş etiqad və ibadət qaydalarında “yeniliklər” yaratmaqla əslində heç bir səmavi dində yol verilməsi düzgün olmayan “qollar”, “məzhəblər”, “firqələr” parçalanmaları yaratmışlar. “Parçala, hökmranlıq et!” prinsipini uğurla həyata keçirən İslam düşmənləri hər zaman bu siyasətdən istifadə edərək müsəlmanlara qarşı “din” adı arxasında əslində məqsədyönlü

şəkildə siyasi taktikalar aparmışlar. Tarixə “Səlib yürüşləri” adı ilə düşmüş xristian Qərbinin müsəlman Şərfinə qarşı apardığı təxribat xarakterli müharibəsi İslam düşmənlərinin siyasi-dini strategiyalarının bir nümunəsidir.

İslam dininin əsas prinsipləri, qarşıdurmalar və terrora yox, multikulturalizmə, tolerantlığa və dözümlülüyə söykənir. Yarandığı gündən İslam dininin əsas qayələrindən biri də tolerantlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq olub. Bu da məlumdur ki, insanların ünsiyyətində, qarşılıqlı münasibətlərində anlayışların rolu inkaredilməzdir. Buna görə də onların mənə çərçivəsi dəqiq müəyyən olunmalıdır. Bu çərçivə müəyyənləşmədiyi halda, eyni dünyagörüşünə malik insanların arasında belə, anlaşılmazlıqlar, fikir ayrılıqları yaranır. Nəzərinizə çatdırmaq ki, Amerikanın Rays Universitetində Dini Tolerantlığın Araşdırılması və İnkişaf Etdirilməsi Mərkəzinin rəhbəri, dinlər tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis Dr. Cill Karroll maarifçilik hərəkatını tədqiq edərkən XX əsr İslam alimlərini Konfutsi, Platon, Kant, Mill və Sartr kimi müxtəlif dövrlərdə yaşamış, fərqli dünyagörüşünə və fəlsəfi düşüncələrə sahib mütəfəkkirlərlə müqayisəli şəkildə tədqiqatlar aparmağa cəlb edib. O, həmin mütəfəkkirlərə üstünlük verməsinin səbəbini, ilk növbədə onların insan həqiqətinin mahiyyəti, yaxşı insan həyatı, dövlət və əxlaq kimi mövzulara əhəmiyyət verməsi ilə əlaqələndirib.

Burada istər Qərb maarifçi mütəfəkkirlərinin, istərsə də Quranı təfsir edən müsəlman və ya qeyri- müsəlman alimlərin insanın əxlaqi ləyaqətinin fitri dəyəri ilə bağlı mülahizələrinin müasir dövrdə həyatı əhəmiyyət daşdığına xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki mülahizələr öz-özlüyündə heç bir şeyin öhdəsindən gələ bilməz.

Qərb dövlətləri öz mülahizələrindən çıxış edərək, islami dözümlülüyü və tolerantlığı inkar edə bilirlər. Ancaq fakt faktlığında qalır və islamın əsas kitabı Qurani-Kərimdə bu dinin prinsipləri açıq şəkildə öz əksini tapıb.

İslam dininin əsas mənbəyi olan Qurani-Kərimdən nümunə göstərdiyimiz bu fikirlər də onu deməyə əsas verir ki, islam heç də Qərb siyasətçilərinin, bəzi siyasi ideoloqların təbliğ etməyə çalışdıqları kimi, dözümsüzlük və terror dini deyil, tam əksinə, barış və sülh dinidir.

İslam dininə görə, birlikdə yaşamaq və hər bir şəxsin öz seçiminin nəticəsini görməsi baxımından hər insanı öz inamında, dinində və fikrində qəbul etmək tolerantlıqdır.

Tolerantlıq həm də müxtəlif inanclı insanlar arasında bir körpüdür. Allah-Təala buyurur: "Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıncan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...". İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası da tolerantlıqdan keçir.

Tolerantlıq güclü qarşısında dözümlülük nümayiş etdirmək deyil. Tolerantlıq özündən zəifə, yaxud bərabərə olana eyni münasibət bəsləməyi bacarmaqdır. İslamın

yarandığı ilkin dövrlərdə müsəlmanlar tolerantlıq göstərdikləri kimi, güclü olduqları dövrlərdə də bu qaydadan heç vaxt uzaqlaşmayıblar.

Quran "Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur" ("Bəqərə" surəsi, 256) ayəsi ilə inanmaq azadlığının prinsipini formalaşdırıb. "Nə qədər istəsən də insanların əksəriyyəti iman gətirməzlər", "Sən istədiyinə hidayət verə bilməzsən, ancaq Allah istədiyinə hidayət verər", "Onlar iman gətirməyəcəklər deyər, bəlkə, özünü həlakı edəcəksən?" ("Şuəra" surəsi, 3) kimi ayələr tolerantlığı anlamaq üçün ən gözəl ifadələrdir. Bütün bunları bildikləri halda, islamı terrorla eyniləşdirmək, islam dinini terror dini adlandırmaq, sadəcə olaraq qərəzin və ikili yanaşmanın nəticəsidir.

Biz bu gün İslam ümmətinin vəziyyətinə əhatəli nəzər yetirsək görərik ki, ümmətin problemi hansısa qarışıq məsələdə birini o birisindən üstün tutmaqda deyil. Dinin mahiyyətində də yekdil fikirdədirlər. Ümmətin əsas problemi isə müttəfiq olduqları məsələlərin ətrafında birlik və həmrəylik nümayiş etdirə bilməmələridir.

Bu səbəbdən də, bu gün müsəlmanların vəhdət və birliyinə daha çox ehtiyacları var. Vəhdət və birlik, qarşılıqlı anlaşma və tolerantlıq İslamın tərəqqisi üçün yeganə yoldur. İslam mədəniyyəti Rəbb kəlamlarından qaynaqlanan Quran hikmətinə söykənir. Həmin səbəbdən səməvi kəlamlar xaricində olan hər bir mədəniyyət qeyri-islami, fani və batildir.

Allah bəşəri mədəni yaradıb. Yəni insan cəmiyyət halında yardımlaşaraq yaşayan nadir, əxlaqlı və dərk edən varlıqdır. İslam mədəniyyəti bütün insanları ruh, düşüncə və bədən baxımından rahat yaşatmaq deməkdir. O, cəmiyyət və fərdin yaşamaq haqqını, malını, söz azadlığı, etiqad və nəslini (bu beş dəyərə İslamın varlıq qayəsi deyilir) Rəbbin əmanətləri qəbul edir. Burada həmin dəyərlərə təcavüz yolverilməzdir. İnsan həm də Allahın Yerdəki xəlifəsi, canişini və təmsilçisidir. Bu baxımdan Quran hikməti istinad nöqtəsi kimi qüvvəni yox, Allahın Haqq və Adil sifətlərinin təcəllisi olan haqq və ədaləti qəbul edir. Çünki haqqa söykənən mədəniyyət Allahın Salam sifətinin təcəllisi olan sülh və ittifaqa vəsilədir. Bu hikmətdə qayə, mənfəət əvəzinə fəzilət və Rəbbin rızasıdır. İslam mədəniyyəti ictimai həyatda nifrətə səbəb olan mücadilə əvəzinə ədalətli yarış və qarşılıqlı yardımlaşmanı əsas götürür (bax: Məidə 44-48). Rəbb buyurub: "Yaxşılıq etməkdə və pis əməllərdən çəkinməkdə əlbir olun, günah iş görməkdə və düşmənçilik etməkdə bir-birinizə yardım göstərməyin" (Məidə, 2). İslam mədəniyyətində haqqın şəni (vəzifəsi, ad-sanı) ittifaq, fəzilətin şəni həmrəylik, yardımlaşmanın şəni isə kömək və imdaddır. İslamda silah və qüvvə mənfəət və təcavüzə xidmət etmir. Burada güc aparatı Quran hikmətinin gözətçisi, İslam nurunun mühafizəçisi kimi sırf müdafiə xarakterlidir.

## **Mövzu № 10. Azərbaycanca dövlət din münasibəti modeli**

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başlandı. Ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin olundu, bu sahə ilə bağlı qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırıldı. Uzun illər ibadət ocaqlarının, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini təyinatlı ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı, yeni ibadət evlərinin və dini təhsil müəssisələrinin əsası qoyuldu. Azərbaycan xalqı öz milli və dini bayramlarını azad, sərbəst qeyd etmək hüququ əldə etdi, ölkə vətəndaşlarının müqəddəs yerlərə ziyarətinin təşkili üçün şərait yaradıldı. İllərboyu baxımsızlıqdan uçub-dağılmış dini ibadət ocaqları təmir və bərpa olundu, gənc nəslin sağlam ruhda, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. Qeyd olunan müsbət dəyişikliklərlə yanaşı, dini durumda narahatlıq doğura biləcək məqamlar da müşahidə olundu. Dövlətin dini etiqad və vicdan azadlığının təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün istifadə etməyə cəhd edən qüvvələr meydana çıxdı. Onlar bütün imkanlarını səfərbər edərək qeyri-ənənəvi dini təlimləri təbliğ edir, dini durumun gərginləşdirilməsinə, radikal dini təriqətlərin Azərbaycanda yayılmasına çalışırdılar. Belə ağır bir şəraitdə Azərbaycan Hökumətinin üzərinə ciddi vəzifələr düşürdü. Dövlət nəsillərdən-nəsillərə keçən dini dəyərləri dini dözümlülük və multikulturalizm ənənələrini qorunmalı, olduğu kimi xalqa çatdırmalı, dini fəaliyyət sahəsində cərəyan edən hadisələri ciddi təhlil etməli və dini durumu tam nəzarətdə saxlamalı idi. Ancaq həmin dövrdə cərəyan edən hadisələr, iqtisadi və siyasi durum bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq, Azərbaycanda dini etiqad azadlığının təmin olunması, dövlət-din münasibətlərinin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi, radikal təriqətlərin və missioner təşkilatların fəaliyyətinin nəzarətə götürülməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dini etiqad azadlığını təmin edən, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən müddəalar daxil edildi. Dövlət quruculuğunun dünyəvi mahiyyət daşıması, dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi mahiyyət daşıması, insan ləyaqətini alçaldan, insanpərvərlik prinsiplərinə zidd dinlərin yayılmasının və təbliğinin qadağan olunması barədə müddəalar həmin sənəddə əksini tapdı. Eyni zamanda, hər kəsə fikir və söz azadlığı verildiyi, ölkə vətəndaşlarının dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə inanmaq, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini bildirmək və yaymaq hüququ olduğu bəyan edildi. Dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması və fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydaları müəyyənləşdirildi, onların mülkiyyət hüququ, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, beynəlxalq əlaqələri, dinin məktəblə münasibəti, dini icmaların xeyriyyə və mədəni-maarif fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirildi. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkan olmuşdur. Zərdüştilikdən başlayaraq İslamədək bütün dinlər Azərbaycanda yayılmışdır. Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq, ölkə Konstitusiyasında bütün dini etiqad və inancların qanun qarşısında bərabər olduğu təsbit olunmuşdur. Qanunvericiliyə əsasən ölkədə hər hansı bir dinin digər dindən üstün olması barədə təbliğatın aparılması qadağandır.

Əsrlərboyu Azərbaycanda islam, xristian və yəhudiliyin nümayəndələri qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Milli və dini etnik qruplar arasında ədavət və qarşıdurma müşahidə olunmamışdır. Din və mədəniyyətlərə mənsub insanlar əsrlərboyu Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış, özlərinin etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini və adət-ənənələrini qoruyub saxlayaraq bu günümüzədək yaşatmışlar. Müasir dövrdə də ölkəmizdə həmin dinlərin tarixi, mədəni abidələri və zəngin mənəvi irsi dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində insanların məskunlaşmasında onların dini və milli mənsubiyyəti əsas meyar kimi götürülür, yəhudi, xristian və müsəlmanlar bir çox dövlətlərdə ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşadıkları halda, bu gün ölkəmizdə müxtəlif din və təriqətlərə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta eyni evdə sərbəst yaşayır və bir-birlərinin bayramlarında, dini ayin və mərasimlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər. Onlar özlərini Azərbaycanda nəinki yad hiss etmir, hətta yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq qohumluq əlaqəsi qururlar. Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə və dini icmalar arasında sarsılmaz birliyin yaranmasına, sülh və barışın hakim olmasına ölkə ərazisinin tez-tez xarici dövlətlərin işğalına məruz qalması və asılı vəziyyətə düşməsi böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanın zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətləri, mühüm geostrateji ərazisi daim xarici ölkələrdə maraq doğurmuş, qüdrətli dövlətlər zəngin təbii sərvətləri talan etmək, yerləşdiyi mühüm geostrateji mövqelərə sahib çıxmaq məqsədilə ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə diqqət, qayğı göstərmək Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Hökumət davamlı olaraq bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Ölkəmizdə yaşayan qədim xalqlardan biri yəhudilərdir. Məskunlaşdıqları bölgələrdə işgəncə və təzyiqlərə məruz qalan yəhudilər ölkəmizə pənah gətirərək əsrlərdir bu bölgədə sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayırlar. Onlar ölkəmizdə heç vaxt dini dözümsüzlüyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, əksinə, daim yerli əhalinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşlar. Ölkəmizdə yəhudilərin ümumi sayı 16 000 təşkil edir. Bunlardan 11000-i dağ yəhudiləridir ki, onların da təxminən, 6000-i Bakıda, 4000-i Qubada, 1 000 nəfəri isə digər şəhərlərdə yaşayır. Yəhudilər əsrlərboyu xalqımızdan diqqət gördüyündən bir çox taleyüklü məsələlərdə azərbaycanlıların dərdinə şərik çıxmış, hər iki xalqın nümayəndələri düşməne qarşı vahid cəbhədə daim birlikdə mübarizə aparmışlar. 2003-cü ilin mart ayında Azərbaycan Hökumətinin diqqəti sayəsində Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycanda yəhudi icmaları ilə bərabər, xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən dini icmalar da fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə pravoslavlıq qoluna mənsub xristianlar çoxluq təşkil edir; xristianlıq, əsasən, Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində geniş yayılmışdır. 1999-2001-ci illərdə Bakıda digər pravoslav məbəd – Müqəddəs Məryəmin Miladı Baş Kilsəsi bərpa olunmuşdur. 1998-ci ildə Azərbaycanda Bakı və Xəzəryanı ölkələrin yepiskopluğu yaradılmış, tərkibinə Azərbaycan ərazisindəki pravoslav kilsələri ilə yanaşı, Dağıstan və Çeçenistan respublikalarındakı pravoslav məbədlər də daxil edilmişdir. Azərbaycanda dövlət qayğısı ilə əhatə olunan azsaylı xalqlardan biri də əsasən, Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yaşayan udilərdir. Dünyada udilərin sayı 10 000 nəfərə yaxındır ki, onların da təxminən, 4000-i Qəbələnin Nic qəsəbəsində yaşayır. Əsrlərboyu azərbaycanlılarla-udilər dinc şəraitdə yanaşı yaşamış, aralarında daim dostluq əlaqələri və qarşılıqlı anlaşma mövcud olmuşdur. Azərbaycan Hökumətinin diqqət və qayğısı sayəsində 2003-cü ildə Alban-Udi Dini İcması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Azərbaycanda dövlətin din sahəsinə qayğısına dəlalət edən

məsələlərdən biri də müstəqillik illərində dini ibadət yerlərinin, məscid, kilsə və sinaqoqların sayının sürətlə artmasıdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyin bərpa edən zaman ölkədə 18 məscid mövcud idi. Hazırda Azərbaycanda 250 məscid, 14 kilsə və 7 sinaqoq və digər ibadət yerləri fəaliyyət göstərir. Məscidlərdən 136-sı Bakı şəhərində yerləşir. Ölkə ərazisində 748 pir və ziyarətgah fəaliyyət göstərir. Bu faktlar ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə, bütün dinlərin sərbəst fəaliyyət göstərməsinə xüsusi diqqət yetirildiyini göstərir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda dini etiqad azadlığının tam təmin olunmasında, dini dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsində, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində və dini icmalara dövlət qayğısının artırılmasında xalqımızın ümummilli lideri, müstəqil dövlətimizin qurucusu Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. Dövlət, eyni zamanda, dini icmalara xüsusi qayğını bir an belə səngitməyib, büdcədən onlara maliyyə yardımı ayırır, dini bayram və mərasimlər dövlət səviyyəsində qeyd edilir. Bu, Azərbaycan Hökumətinin dini icmalara yüksək diqqət göstərdiyinə dəlalət edir. Ərəblər də hələ eramızdan 1000 il əvvəl Qəməri təqvimindən istifadə ediblər. Onlar sonradan, yəni miladi 622-ci ildə həz. Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsini yeni tarixin hesablanma anı, müsəlman erası və Hicri-Qəməri təqviminin başlanğıcı kimi qəbul ediblər. Bu təqvim 639-cu ildə qüvvəyə minmişdi. Hicri-qəməri təqvimində ayların adları və mənalrı, ardıcılığı və günlərinin sayı belədir: 1) Məhərram; 2) Səfər; 3) Rabiuləvvəl; 4) Rabiulaxır; 5) Cəmədiyuləvvəl; 6) Cəmədiyulaxır; 7) Rəcəb; 8) Şəbən; 9) Ramazan; 10) Şəvval; 11) Zulqadə; 12) Zulhiccə.

Müsəlman təqviminin bütün tək ayları əksər hallarda 30 gündən, bütün cüt ayları isə 29 gündən ibarətdir. Yalnız 12-ci ay-Zulhiccə ayı istisna təşkil edir. Həmin ay ilin uzun və ya qısa olmasından asılı olmayaraq 30 gündür.

### **Mövzu № 11. Şəxsiyyət kimi formalaşmaqda milli mənəvi dəyərlərin rolu**

Qədim dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqı hər zaman milli dəyərlərinə sadıq qalaraq bu dəyərləri əsrlərlə yaşatmış və inkişaf etdirmişdir. Milli dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Çünki milli dəyərlərimizin Azərbaycan xalqının formalaşmasına təsiri böyük olduğu kimi, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi rolu vardır. Milli dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə biganə münasibət gələcəyimiz üçün yaxşı heç nə vəd etmir. Tarixdən məlumdur ki, öz soykökünə, tarixinə, milli dəyərlərinə, inanclarına dönük çıxan millətlər və dövlətlər müəyyən zaman kəsiyində “əriyib” yox olmuş və tarix səhnəsindən birdəfəlik silinmişlər. Hər hansı bir xalqı, dövləti məhv etmək üçün onu milli dəyərlərindən ayırmaq kifayətdir. Bəs milli dəyərlər deyəndə nə başa düşülməlidir? Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərək, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, folklorumuz: hansı ki bura bizim yaddaşımız – fərd yaddaşı, etnos yaddaşı, millət, xalq yaddaşı daxildir. Bir sözlə, milli olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli dəyərlər sistemində aiddir. Milli dəyərlərimizin qorunması və inkişafı ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Milli dəyərlərimizə, soykökümüzdə qayıdışın, milli hisslərimizin oyanışının xalqımız üçün gərəkliliyini nəzərə alan, hər zaman bu sahəni diqqət mərkəzində saxlayan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə xalqımızın milli oyanışının əsası qoyulmuşdur. Mənsub olduğu xalqın tarixi keçmişinə, mədəni irsinə və milli dəyərlər sistemində sönməz məhəbbət duyğularıyla

yanaşan ulu öndər deyirdi: “Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən Azərbaycançılıq ideyasıdır. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir”. Milli-mənəvi dəyərlərimizin kökü əməli-salehlik və əxlaqi saflıqdır; mənəvi təmizlik və büllurluqdur; halallıq və gözütoxluqdur; xeyirxahlıq və mərdanəlikdir... Bunların hamısının zirvəsində isə adi vicdan dayanır. Vətənə, dövlətə və onun mövcudluq rəmzi, ali atributu olan bayrağa səmimi sevgi nümunəsini xatırlayanda düşünürük: ta qədim dövrlərdən saf çeşmə tək süzülüb gələn, milli kimlik meyarına çevrilən ali mənəvi keyfiyyətləri, bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirən dəyərli mədəni irsi, özünəməxsusluğu şərtləndirən bu xalqın təmsilçisi olmağa həqiqətən də dəyər. Nədən ki, mövcudluq tarixi şərəfli mübarizə yolu ilə zəngin olan müdrik xalqımızın tarixində ona utanc gətirəcək hansısa hadisə olmayıb. Taleyin sərt üzündən əsrlər boyu müxtəlif sarsıntılara, ərazi təcavüzünə, mənəvi terrora, repressiyalara məruz qalan Azərbaycan xalqı ən çətin məqamlarda belə, milli kimliyini, şərəf və heysiyyətini qoruyub. Qloballaşan dünyanın yeni nizamı həqiqi mahiyyətindən çox-çox uzaqlaşmış “qərbləşmə”, “avropalaşma” kimi kütləvi kulturoloji baxışları, kosmopolit dəyərləri zərər kiçik millətlərə sırımağa çalışsa da, Azərbaycan xalqı bu qarşısızalmaz prosesə oturuşmuş mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi ilə layiqli müqavimət gücündə olduğunu təsdiqləyib. Müstəqilliyi, azadlığı al qanla yoğrulmuş bu xalqın tarixən Canaşir, Babək, Şah İsmayıl, Cavad xan misalındakı şanlı qəhrəmanlıq salnaməsinə, Kitabı Dədə qorqud” eposunda parlaq təcəssümünü tapan zəngin mənəvi irsinə, yetkin mənəviyyat örnəyinə çevrilən adət-ənənələrinə belə skeptik ruhda yanaşanlar tapılır. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini həm müdafiə etməyi, həm də qoruyub saxlamağı, bacaran, dövlətlə vətəndaşların mənafeyini üzvi şəkildə birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə vətəndaş birliyi və vahid solum üçün uğurlu təməldir. Bu mənada, azərbaycançılıq millətindən asılı olmayaraq özünü azərbaycanlı sayan vətəndaşların həmrəyliyi üçün möhkəm istinad mənbəyi, ideoloji bünövrədir. Azərbaycançılıq dilindən, millətindən, irqindən, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün ölkə vətəndaşlarını ümumi vətən naminə həmrəyliyə dəvət edir. Milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşın bu torpaq üçün milli yiyəlik hissini yaşaması isə torelantlığın bariz təzahürüdür. Əslində, dini və etnik tolerantlıq Azərbaycan xalqının qanında, canında, kökündə var. Milli ənənələrimizdə, mentalitetimizdə, habelə sosial, mənəvi və dini düşüncə layələrımızı özündə yaşadan folklorumuzda başqa dinlərə, millətlərə dözümlü münasibət özünü yaşadır. Mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Mədəni irsin rol və əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsinin müasir tendensiyası onları təkçə olduqları formada, ilkin vəziyyətlərində saxlamaq, qorumaq deyil, həmçinin müasir həyatda onlardan istifadə etməyi bacarmaq təşkil edir. Mədəni irs müasir mədəni hadisələrin funksiyalarını özündə cəmləşdirir. Bütün bunlarla yanaşı mədəni irs, bədii dəyərlər köhnəlmə və deformasiyaya məruz qalır. Bu məruzqalma prosesinin ən əlverişli məqamlarından biri mədəni irsin qorunması və müdafiəsinin təminatıdır. Bütün cəmiyyətlərdə bu prosesə diqqətlə yanaşılır. Bütün başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da mədəni irsin qorunması beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq nəticəsində həyata keçirilir. Biz azərbaycanlılar öz tarixi-mədəni irsimizlə çox fəxr edirik və heç şübhəsiz, bizim buna haqqımız vardır. Bu irs bütün ölkə üzrə Qobustandakı mezolit dövrünün qayaüstü rəsmlərindən, atəşpərəstlərin Bakı yaxınlığındakı “Atəşgah” məbədidən,



Şirvanşahlar Sarayı və bütövlükdə İçəri Şəhərdən (orta əsrlər Bakısı), Kiş kəndindəki alban kilsəsindən, Şeki qalası və Xan sarayından, birinci neft yüksəlişi zamanı Bakıda tikilən gözəl binalardan tutmuş tarixi irsin digər çoxsaylı gözəl və diqqətəlayiq şəhər nümunələrinə, qala və məscidlərə, kilsə, məbəd və milli tikililərə qədər polietnik və çox mədəniyyətli keçmişin bütün daşıyıcılarını əhatə edir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın simasında zaman-zaman yaşamışdır. Bizi başqa xalqlardan, millətlərdən fərqləndirən də elə bir çox məqamda milli-mənəvi dəyərlərimiz, mədəniyyətimiz, mənəviyyatımızdır. Bu mənada Azərbaycan ailəsi də başqa ailələrdən fərqlənir. Ailələrimizdə böyüyə hörmət, ata-anaya sevgi, ehtiramla davranmaq, kiçiklərə qayğı, diqqət əsas göstəricilərdəndir. Bizim gələcək nəsillərə örnək olan əxlaq, tərbiyə simvolu, məhəbbət etalonu kimi daim hörmətlə anılan nümunəvi ailələrimiz çoxdur. Bu ailələr Azərbaycan xalqına sözlün həqiqi mənasında böyük şəxsiyyətlər, dahilər bəxş etmişdir. Azərbaycan müasirləşən, Avropa və dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edən ölkədir. Təbii ki, müasir dünyada sürətlə davam edən qloballaşma prosesləri bizim də ölkədən yan keçməyib. Buna baxmayaraq, qloballaşma adı altında öz milli dəyərlərimizi unutmamalı və bu dəyərlərə sadıq olmalıyıq. Hər bir ölkə və xalq üçün onun milli dəyərləri hər şeydən üstün tutulmalı və digər xalqların dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bu baxımdan biz qloballaşma deyəndə Azərbaycanda beynəlxalq əməkdaşlığı, xoş münasibətləri, səmimi dostluğu nəzərdə tuturuq. Biz hər zaman qloballaşma adı altında digər xalqların adət-ənənələrinə zidd olan, milli mentalitetə xas olmayan dəyərlərə qarşı mübarizə aparmalıyıq. Təbii ki, bu mübarizədə milli məniyyətimizi qorumaq ən vacib şərtlərdəndir. Milli-mənəvi dəyərlərimizin yaşadılmasında, onun təbliğində genişmiqyaslı fəaliyyəti ilə ictimaiyyətimizin rəğbətini qazanan Heydər Əliyev Fondu da bu sahədə böyük uğurlara imza atır. YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycan Respublikasının I Vitse Prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tarixi-dini, mədəni abidələrin qorunmasını və bərpasını daim diqqət mərkəzində saxlayır. Azərbaycan xalqının ən böyük sərvətlərindən biri onun zəngin milli mədəni, maddi, ədəbi, dövlətçilik irsinə sahib olmasıdır. Bu zəngin mənəvi irs xalqımız tərəfindən əsrlər boyunca yaradılıb və onun böyük bir hissəsi bugünədək qorunub saxlanıb. Bu zəngin irslərdən biri də muğamlarımızdır. Muğam xalqımızın incisidir, xalqımızın genetik kodudur. Nəsillərdən-nəsillərə keçərək muğam Azərbaycan xalqının qan yaddaşında qalıb, xalqımızın ürəyində əbədi iz buraxmışdır.

Hər bir xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan adət və ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər onun tükənməyən ən qiymətli sərvətidir. Milli-mənəvi dəyərlər bizim tariximiz, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimiz, mentalitetimiz, mədəniyyətimiz, ədəbiyyat və incəsənətimizdir. Adət-ənənənin milli dəyər kimi yaşaması ailədən başlayır və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir, millətin, dövlətin atributinə çevrilərək gələcək nəsillər tərəfindən qorunur. Azərbaycan ailəsinin uzunömürlülüüyü məhz bu ənənəyə söykənir. Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur. Adətlər, ənənələr və mərasimlər Azərbaycan xalqının zəngin mədəni irsidir. Ailə-məişət adətləri nəsildən-nəslə ötürülür. Ənənələr də qanunlar kimi zaman ötdükcə yaranır, vaxtı keçəndə yeniləri ilə əvəz olunur. Lakin elə ənənələr də olur ki, klassik nümunələrə dönür, yaşayır, insanların həyat tərzində həmişə özünü göstərir. Ənənə və adətlərin yaranması və inkişafı həyat tərzinin mühüm tərkib hissəsi olmaq etibarilə, tarix boyu nəsildən-nəslə keçən sosial təcrübə, əmək üsulları və vərdisləri, insanların ailə və

məişətdəki davranış normalarını və qaydalarını özündə təcəssüm etdirir. Ənənə mədəni irsin saxlanılmasının bir formasıdır.

### **Mövzu № 12.İslam dost və qardaş kimi yaşamağı öyrədir**

İnsan ictimai bir varlıqdır.Həyatda yaşamaq üçün başqa insanlara və ünsiyyətə möhtacdır.Bu, ilahi qanundur. Allah insanı bu cür fitrətlə yaratmışdır.Dolayısıyla, hər bir bəşər övladı həyatın enişli-yoxuşlu yollarında qarşısına çıxan maddi-mənəvi əngəllərin öhdəsindən gəlmək üçün başqa insanların maddi-mənəvi yardımına ehtiyac duyur.Dost sözü fars mənşəli olub “sevilən adam, yoldaş, sevgili, yar” mənalarını verir. Dini ədəbiyyatda bu məfhum “sədaqət,söhbət” kəlmələri ilə ifadə edilir.Sədaqətli və səmimi insanlara “dost” deyilir. Dostluq insanlar arasında sevgi və səmimiyyətə söykənən qırılmaz münasibətlər məcmusudur.Dostsuz, yoldaşsız yaşamaq çətinidir. Həyat dostlar və səmimi insanlarla mənalı olur. Ülvi ideallara könül vermiş insanlar üçün isə dostun yeri bambaşqadır.

### **Mövzu № 13.İslam və cəmiyyət**

İslam təkcə öz ardıcıllarının dünyagörüşünü formalaşdırmaqla kifayətlənmir,onlaada özünəməxsus davranış və həyat tərzini tərbiyə etməklə,onlarla emosional və mənəvi dayaq verməklə müəyyən birlik yaradır.İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə cəmiyyət həyatından əhəmiyyətli dərəcədə bəhs olunur,cəmiyyətinahəngdar yaşaması, birlik və bütövlük içində olması üçün göstəriş və tövsiyələr verilir.Din insanların qəlblərini iman əsasında birləşdirməyə ,onları bir-birilə qardaş etməyə çalışır.Dində qardaşlıq çox böyük birləşdirici qüvvədir.Odur,ki Qurani-Kərim qəlblərində iman olan insanları bir-birinə kin-küdüret bəsləməkdən,hörmətsizlik etməkdən çəkindirmişdir.İslam peyğəmbəri də cəmiyyətin rifahını faydalı əməllərlə əlaqələndirərək buyurmuşdur ki”İnsanların ən xeyirlisi insanlara daha faydalı olanıdır”.Allah insanın cəmiyyət içində əmin-amanlıqla yaşaması üçün hirs,kin,nifrət,intiqam ,dedi-qodu,iftira kimi pisləklərdən çəkinməsinə əmr etmişdir.O,cəmiyyətin və fərdin rifahı və əmin-amanlıqla yaşaması naminə hər kəsin bir birinə yaxşılıq,haqq və həqiqətt tövsiyyə etməsinə və pisləklərdən çəkinməsinə əmr etmişdir.Din cəmiyyətin əmin-amanlığı ,ahəngi,sosial inkişafının gərçəkləşmə bilməsi ,maddi rifahı və sədaqəti üçün möminlərə şəxsi vəzifələrlə yanaşı,sosial vəzifələr də həvalə edir.Cəmiyyəti təşkil edən adamların inamda,məişətdə,qayədə,düşüncədə və hərəkətdə eyniləşib qardaşlaşmasını istəyir.Bununla bağlı Peyğəmbər buyurmuşdur:”Bir birini sevməkdə,bir birinə acımaqda və bir birini qorumaqda möminlər bir vücud kimidir.Vücudun hər hansı bir əzası agrayarsa,digər əzalarda ağrıyır”.Göründüyü kimi Peyğəmbər ayrı-seçkilik etmədən bütün insanların bir birinə yardım etmələrini əmr etmişdir,hər bir şəxsin səbrli olmasını,güzəştə getməsinə,müsəlmanların işlərində bir birinə məsləhətçi olmalarını istəmişdir.Insan cəmiyyətin nüvəsi və ən mühüm ünsürlərindən biridir.Müəyyən qanunlar çərçivəsində insanların bir araya gəlməsindən ailə,ailələrin bir araya gəlməsindən isə cəmiyyət yaranır.

Sağlam bir cəmiyyətin təməli ailədir.Umumiyyətlə ailə özündə cəmiyyətin əksər xüsusiyyətlərini daşıyan bir ictimai birlik formasıdır.İnsanların artıb çoxalmaları ,ailə adlandırılan müqəddəs qübbə altında olmalıdır.İslam cəmiyyətdə xeyrin daşıyıcısıdır.Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki,islam öz ardıcıllarını xeyir və yaxşı işlər görməyə dəvət edir:”Allah ədalətli olmağı,yaxşılıq etməyi əmr edir”(Ən –Nəhl 90).Bu ayədə yaxşılıq ədalətdən də üstün tutulur,çünki əgər ədalət insanın verməli olduğunu

verməsinə və almalı olduğunu almasını nəzərdə tutursa, yaxşılıq onun verməli olduğundan çox verməsinə, almalı olduğundan az almasını nəzərdə tutur. Dinin üstünlüyü də bundadır. Dünyada heç bir fəlsəfə, heç bir şüur forması yaxşılığı din qədər gözəl izah edə bilmir. İslama görə yaxşılıq bütün xeyir işləri əhatə edir, amma daha çox insanın öz malından xeyriyyəçilik məqsədilə xərclənməsini nəzərdə tutur. Odur, ki müsəlman cəmiyyətlərində əksər xeyriyyəçilik işləri dini xarakter daşıyır. Din yaxşılığı faydalılıqdan fərqləndirməyi öyrədir. Eyni zamanda Quran başa salır ki, yaxşılıqla pislik bərabər deyildir, bunların arasında seçki qarşısında olan hər bir müsəlman yaxşılığı seçməlidir. Quran insanları bütün əməllərində səmimiyyətə, xoşniyyətliyə çağırır.

#### **Mövzu № 14. Dinc birgə yaşayış**

Tolerantlıq bu gün mütərəqqi dünyanın ən çox müzakirə etdiyi məsələlərdən biridir. Çünki bəşəriyyətin gələcəyi tolerantlıq prinsiplərinin necə və hansı səviyyədə bərqərar olmasından asılıdır. Dünyada yüzlərlə din, məzhəb və təriqət var, eyni zamanda, minlərlə xalq və etnik qrup mövcuddur. Deməli, yüzlərlə dini etiqadın və minlərlə etnik qrupun nümayəndələri Yer kürəsini bölüşməyə məhkumdurlar. Tarixdə dini və milli zəmində çoxsaylı müharibələr olub və milyonlarla insan bu müharibələrin qurbanına çevrilib. Lakin müharibələrin heç biri Yer kürəsinin məhvi ilə nəticələnməyib. Hətta, dini və milli zəmində baş verən münaqişələr çox vaxt local xarakterli olub. Bu gün isə vəziyyət tamam başqadır. Qloballaşma dövründə dini zəmində baş vermiş kiçik bir insident qısa müddətdə regional və qlobal müharibəyə çevrilə bilər. Təəssüf ki, dünyanın taleyi onu bir göz qırpımında məhv edə biləcək "qüdrətli insan"ın ani bir qərarından asılıdır. Bütün bunlardan sonra hər kəs razılaşırsa ki, bu gün dünyamızın tolerantlığa ehtiyacı həmişəkindən daha çoxdur. Tolerantlıq dünyamızın gələcəyi üçün alternativsiz xilas yoludur. Ona fərqli yanaşanlar, müxtəlif izahlar verənlər ola bilər, amma tolerantlığı inkar edənlər əsla olmamalıdır. Latın sözü olan "tolerancia"nın hərfi mənası dözümlülük deməkdir. Ancaq tolerantlığın mahiyyəti və izahı ilə bağlı müxtəlif variantlar mövcuddur. Fərqli izahların olmasına baxmayaraq, hər kəsin qəbul etdiyi bir həqiqət var: tolerantlıq müxtəlifliyin mövcudluğuna təminat verən hüquqi borc və mənəvi tələbatdır. Tolerantlıq elmi və siyasi ədəbiyyatlarda daha çox dini, milli və irqi müxtəlifliyin etirafı və ona hörmətlə yanaşılması kimi izah olunur. Lakin "dini və milli tolerantlıq" terminləri ilə yanaşı, siyasi, mədəni, hətta, sosial tolerantlıq ifadələri də işlədilir. Şübhəsiz ki, daha çox istifadə olunan "dini tolerantlıq – dözümlülük" ifadəsidir. Çünki tolerantlıq ilk dəfə dini dözümlülük mənasında işlədilib və zaman keçdikcə ifadənin "əhatə dairəsi" genişləniib. Bu gün də tolerantlıq dedikdə həm hüquqi, həm də elmi müstəvidə daha çox dini dözümlülük nəzərdə tutulur. Tolerantlıq anlayışının yaranma səbəbləri: bu anlayış orta əsrlərdən etibarən Avropada formalaşmağa başlayıb. Belə ki, əvvəllər köhnə qitədə tolerantlıq məsələsinə əxlaqi fəzilət, qeyrixristian və ya ayin, inancların etirafı kimi yanaşılıb. Ümumiyyətlə, tolerantlıq anlayışının uzun dövr ərzində formalaşmasında təkcə zaman deyil, həm də tarixi hadisələr böyük rol oynayıb. Bu baxımdan tolerantlığı Avropada gedən proseslərin məntiqi nəticəsi kimi də qəbul etmək olar.

#### **Mövzu № 15. Dini fanatizm, parçalanma, radikalıq və ekstremizmə aparan yol**

Milli və dini dəyərlərimizdə baş verə biləcək inkişafın, təkmilləşmənin, təkamülləşmənin qarşısını fanatiklik kəsir. Fanatiklik həqiqəti görməmək, daha doğrusu, görmək istəməməkdir. Fanatiklik keçmişlərin qandallarını qıraraq, gələcəyin özgürlüklərinə qaçmamaqdır. Fanatizm

əxlaqi köhnəlilikdir və əxlaqi köləlikdir. Fanatiklik həqiqətlərə qarşı çıxacaq dərəcədə olan cahillik, əxlaqsızlıq, qeyri-insanilikdir. Fanatizm düşüncə sərhədlənməsidir, standart qəlibləşdirmədir. Fanatizm əqlin, şüurun, dərrakənin ölümüdür. Fanatizm şübhədir. Fanatizm təbiətə qarşı gəlməkdir, müəyyən bir kütlə tərəfindən yaradılan dəyər konteksləri ilə təbiətin qanunlarına qarşı çıxmaqdır, halbu ki, bizlər təbiətin bir üzvüyük bizim azadlığımız təbiətin qanunlarına riayət edəcək ölçüdədir.

Biz təbiətə qarşı çıxarsaq, özümüzə qarşı çıxarıq, varlığımıza qarşı çıxarıq və həm də biz bu yaradılmış kodekslərlə təbiətin bəxş etdiyi yaşamaq zərurətini, var olmaq mahiyyətini, inkişaf xüsusiyyətini rədd etməklə öz azadlığımızı öldürmüş oluruq, həm də yaşamamış, inkişaf etməmiş, bəşəriyyəti məhv etmiş. İnsanlığın tarixi yenilikçidir, gerilikçi deyil. Fanatizm elmsizlikdir.

“Radikal” ifadəsi latın dilindən “radix” (radiks)” sözündən yaranıb. Mənası “kök” deməkdir. Radikal hərəkətlər cəmiyyətdə köklü dəyişiklik etmək istədikləri üçün bu adla adlandırılıb. İlk dəfə bu termini 1797-ci ildə İngiltərədə parlament üzvü Çarls Ceyms Fox (Charles James Fox ) seçki sistemi ilə əlaqəli “radikal reform” ifadəsini dilə gətirərəkən işlədib. Daha sonra elmi ədəbiyyatda siyasətdən incəsənətə, ədəbiyyatdan dinə qədər köklü dəyişikliklərin tərəfdarı olan qruplar üçün “radikal” terminindən istifadə olunub. Dini radikalizm yeni ictimai hadisə deyil. Tarix boyu din və məzhəb zəminində qanlı münaqişələr baş verib, günahsız insanların qanı axıdılıb. Əslində, dini radikalizmin kökündə xurafat elementlərinə rast gəlinir. Bizim məişət müstəvisində dəyərləndirdiyimiz xurafat dini radikalizmin özəyini təşkil edir. Odur ki, dində əsli olmayan düşüncələr mövhumat və xurafatı, bunlar isə öz növbəsində cəhalət ilə üsyanları doğurur. Bunların arxasında isə insanların inanclarını istismar edərək böyük gücə çevrilməyə çalışan qanuntanıma adamlar dayanır. Bu cür mühitin yaranmaması üçün isə elm, təhsil mütləqdir. Ancaq təəssüf ki, bu gün bəzi müsəlman cəmiyyətləri getdikcə elmdən, təhsildən, araşdırmadan uzaqlaşır. Ona görə də mövhumat və cahillikdən doğan radikalizm dünyada meydan sulayır. İslam dininin təməl prinsiplərindən xəbərsiz, zəif iradəli insanların dini savadsızlığı da burada öz sözünü deyir. Dini təhsilin istənilən səviyyədə olmaması və ya bu yöndə təhsil almış kadrların düzgün istiqamətləndirilməməsi də dini düzgün anlamama və anlatmamağa gətirib çıxarır. Günümüzdən radikalizmin ən təhlükəli forması dini ekstremizmdir. “Radikalizm” və “ekstremizm” sözləri sinonim kimi işlədilsə də, onlar arasında terminoloji cəhətdən fərqlər mövcuddur. Ekstremist fəaliyyət hakimiyyəti dəyişdirməyə və ya ələ keçirməyə, hər hansı dövlətin suveren hüquqlarını pozmağa, qanunsuz silahlı birləşmələr yaratmağa, dini – etnik nifrət zəminində təxribata əl atmağa səsləyən ideologiya və fəaliyyətləri özündə əks etdirir. Bu dini radikalizmin ən təhlükəli formasıdır. “İŞİD”, “əl-Qaidə”, “Boko Haram” kimi terror təşkilatları sözügedən radikalizm formasının bariz nümunələridir. Dini ekstremist təşkilatlar isə dini ekstremist fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan və ya məqsədlərinə nail olmaq üçün belə fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatdır. Müasir dövrdə ekstremist qruplaşmaların əsas təbliğat məkanı sosial şəbəkələrdir. Bu qruplaşmalar milli-mənəvi dəyərlərin gözdən salınmasına çalışır, birbaşa, yaxud dolayı yolla zorakılığa çağırırlar. Belə bir təbliğatın təsiri altında formalaşmış gənclər ümumi dəyərlərdən imtina edir, təhsil və özünü təkmilləşdirmədən uzaqlaşır. Terrorizm radikalizm və ekstremizmin təzahürlərindən biri olmasına baxmayaraq, digərlərindən onunla fərqlənir ki, bir qayda olaraq terrorizmin bütün təzahürləri hüquqaziddir. Terrorizm siyasi məqsədlərin və məkrli niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün ideoloji motivli təxribat, qətlə yetirmə, girov götürmə və ya başqa ictimai təhlükə yaradan zorakı, qəddar metodlardan (terror aktı) istifadə edilməsidir. Terrorçu – hər hansı bir formada terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak edən şəxs; terror qrupu – terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə iki və daha artıq şəxsin birləşməsi; terror təşkilatı – terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan və ya öz fəaliyyətində terrorçuluqdan istifadəni mümkün sayan təşkilat deməkdir.

Terrorizmin dini, irqi, vətəni yoxdur. Bu isbata ehtiyacı olmayan aşkar bir həqiqətdir. Terrorizm müasir dünya üçün ən təhlükəli bir bəladır və onun yaranması çox müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirilir. Onun etnik, milli, dini, irqi və s. formaları mövcuddur. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra dünyada terrorizmlə mübarizə global xarakter alıb. Bir çox dünya ölkələri terrorizmlə mübarizə sahəsində bir sıra beynəlxalq razılaşmalara qoşulmuş, hüquq-mühafizə və milli təhlükəsizlik orqanlarına terrorizmlə mübarizədə əlavə səlahiyyət verən qanunlar qəbul edilib. Azərbaycan da terrorun bütün forma və təzahürlərini pisləyir, onun səbəb və nəticələrinin aradan qaldırılmasında beynəlxalq təşkilatlarla müntəzəm əməkdaşlıq edir. Bu gün bəzi qüvvələr dinlərdən terrorizmə və radikalizmə təhrik vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu kimi halların qarşısının alınması üçün cəmiyyətin bütün təbəqələri, xüsusilə siyasətçilər, alimlər, dindarlar və din xadimləri bütün səylərini ortaya qoymalıdırlar. Terroru aradan qaldırmağın əsas yolu insanlar arasında sevgi, xoşgörü, tolerantlıq, sülh kimi anlayışların təbliğ edilməsidir. İstər Qurani-Kərimdə, istərsə də Tövrat və İncildə terror səmavi dinlər tərəfindən qadağan olunub, lənətlənib.